

761

3796p

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ГОЛОВАТА Лариса Володимирівна

УДК 655.4(4)(091)“1939/1945”

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
1939-1945 РОКІВ

07.00.01 – історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Л. Головата

10966

Київ – 2014

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України другої
половини ХХ століття.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Баран Володимир Кіндратович,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, завідувач
кафедри нової та новітньої історії України;

доктор історичних наук, доцент
Патриляк Іван Казимирович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, професор кафедри
новітньої історії України;

доктор історичних наук, професор
Потильчак Олександр Валентинович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри джерелознавства
і спеціальних історичних дисциплін.

Захист відбудеться «20» червня 2014 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «20» травня 2014 року

Учений секретар спеціалізованої вченої ради Стоян Т. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У структурі досліджень з історії України періоду Другої світової війни культурна проблематика довгий час не набирала репрезентативної ваги. Навіть з очевидним послабленням у 1990-і роки офіційних орієнтирів вона все ще залишається мало відрефлексованою і помітно відособленою від основного дослідницького русла. Такий стан речей спонукає враховувати не самі лише суто ідеологічні, а глибші мотивації і те, що культура не змогла стати для свого часу настільки показовою, емблематичною, як в інші епохи. Серед досліджень з історії Другої світової війни завжди домінував інтерес до тих аспектів історичної реальності, які вважалися і далі вважаються найважливішими – геополітичного, воєнного, соціального, демографічного. Саме вони насамперед знаходять відгомін у сучасному суспільстві, займаючи головне місце в історичній свідомості європейських народів, часто породжуючи палкі дискусії і виявляючи непримиренні позиції з багатьох питань колективної пам'яті: як поміж різними національними спільнотами, так і всередині них – між представниками різних світоглядних (ідеологічних) платформ. На ці згадані вище вузлові аспекти Другої світової війни звернена основна увага й українського суспільства, яке гостро потребує реформи соціально-політичної системи, а отже переосмислення драматичних періодів минулого й подолання пов'язаних із ним негативних наслідків суспільної практики.

Натомість соціокультурна тематика досі розроблялася не достатньо. І якщо останнім часом її окремі сторони (освіта, релігія, театр, інформаційна політика, організація преси й пропаганди) все більше привертають увагу дослідників, зокрема українських, і їхня частка в структурі публікацій з історії України воєнного періоду помітно росте, то видавничий рух до сфери активних зацікавлень науковців дотепер не належав. Це створювало штучну прогалину з огляду на колосальний інформаційний потенціал друкованого масиву як матеріального вираження історії, його значення для розкриття окремих сторін життя соціуму і переконливої демонстрації неперервності існування різних сфер людської діяльності. Надто важливою є означена проблематика для дослідження історії культури, на якій війна відбилася глибоко і згубно, знищивши чимало пам'яток, проте, не перервала процесу її поступового самовідтворення і розвитку.

Актуальність освоєння культурної спадщини 1939–1945 рр. відтак продиктована сучасними докорінними змінами в суспільному уявленні про Другу світову війну на пострадянському просторі, глибинним оновленням її наукової концепції і пробудженням інтересу до тем (у т. ч. соціокультурної сфери в цілому і видавничого руху зокрема), котрі тривалий час були виведені поза межі об'єктного поля.

Вивчення проблематики українського легального видавничого руху покликане зміцнити джерельне забезпечення студій з історії Другої світової війни та стимулювати подолання відособленості знання про духовну спадщину періоду, сприяючи його інкорпоруванню в загальне наукове русло.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у відділі історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України і дотична до державних бюджетних тем: Інституту історії України НАН України – «Динаміка соціальних процесів в Україні (II половина 1940 – середина 1950 рр.)» (державний реєстраційний номер 0107U0000169) та Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника – «Розробка та формування електронної бази даних «Документальна пам'ять України»» в рамках науково-технічного інноваційного проекту НАН України «Етнологічні та етноконфесійні відносини в Україні» (державний реєстраційний номер 0107U003928) і «Рукописна українська в книгозбірнях та архівосховищах Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер 0107U006131).

Мета роботи полягає в реконструюванні цілісної картини українського легального видавничого руху 1939–1945 років, комплексному осмисленні його місця й ролі в історії воєнного періоду.

Для досягнення мети необхідно було вирішити низку **наукових завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення, джерельного забезпечення та методологічні напрями дослідження теми;
- простежити взаємовпливи видавничого руху і українського соціуму на окупованих німцями територіях, оцінити результативність видавничих зусиль щодо забезпечення інформаційних запитів населення та виділити основні читацькі групи;
- дослідити видавничу спроможність і специфіку українських громадських і творчих середовищ, що продовжили діяльність чи зародилися в нових окупаційних умовах;
- реконструювати структуру видавничої мережі, окреслити її центральні домінанти і кількісні параметри;
- простежити організаційні, цензурні, матеріальні чинники впливу на діяльність видавництв у Протектораті Чехії і Моравії та Генеральній губернії;
- дослідити ключові моменти інституційної історії окремих видавничих осередків, насамперед найбільшого – «Українського видавництва» у Кракові-Львові та персональний внесок у видавничий рух чільних діячів;
- проаналізувати й зіставити тенденції в українському легальному видавничому русі на території різних адміністративних одиниць;
- здійснити спробу типологізації масиву публікацій на основі їхнього змісту, цільового й читацького призначення, особливостей функціонування;
- поглибити наукові підходи до вироблення суспільної оцінки українського видавничого руху Другої світової війни.

Об'єкт дослідження – форми українського громадського життя в Центрально-Східній Європі під час Другої світової війни.

Предмет дослідження – український легальний видавничий рух: сукупність соціальних і культурних чинників, які визначали умови існування,

масштаби, структуру, сутнісні характеристики і специфіку його функціонування в різних державних і адміністративних одиницях Центрально-Східної Європи.

Методологічну базу роботи становлять основні методи історичних досліджень (історико-порівняльний, ретроспекції, фактологічний, типологізації, генетичний, історичної герменевтики, джерелознавчого аналізу та ін.), а також текстології, книгознавства, бібліографознавства, архівістики, які забезпечують різноаспектність вивчення українського легального видавничого руху як історико-культурного явища, що має міждисциплінарне значення.

Наукова новизна полягає у виокремленні і дослідженні теми, яка ще не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше в історичній науці:

– здійснено комплексне вивчення українського легального видавничого руху на центрально- і східноєвропейському просторі в зазначеній період;

– запроваджено новий пласт джерел, що зберігаються в українських і закордонних бібліотеках і архівосховищах та заповнюють істотну прогалину в теперішньому баченні вимірів і побутування української культури воєнного часу;

– запропоновано визначення видавничого руху як організованої суспільної діяльності, спрямованої на генерування, матеріальне втілення і поширення соціокультурного продукту свого часу з метою забезпечення комунікативних зв'язків між різними сферами, верствами, індивідами; обґрунтовано доцільність його застосування в історичному контексті.

– реконструйовано масив друкованої продукції головних видавництв та проаналізовано його тематико-типологічне наповнення.

– досліджено структуру видавничої мережі в Центрально-Східній Європі, масштаби й тенденції перебігу видавничого руху в головних його центрах.

У дисертації поглиблюється вивчення життєдіяльності окремих сфер суспільного життя, громадських рухів (студентства, шкільництва, наукової спільноти, політичних груп) воєнного часу через розкриття змісту, аналіз, інтерпретування відповідних складових частин видавничої продукції, зафіксованих у ній різноманітних текстів. *Удосконалено* наукові підходи до вироблення суспільної оцінки досліджуваного явища, які дозволяють виділити в ньому найбільш вагомні частини.

Практичне значення роботи зумовлене можливістю використання в подальших дослідженнях із новітньої історії України, країн Центральної і Східної Європи, історії української культури, книжкової справи, еміграції, а також при підготовці узагальнювальних праць і лекційних курсів з історії Другої світової війни. Основні положення, фактологічний матеріал сприятимуть оновленню і збагаченню наукової концепції Другої світової війни. Висновки дисертації заповнюють прогалину, яка існує в сучасній суспільній свідомості стосовно вимірів і впливу громадських рухів, а саме видавничого як одного з найбільш потужних із них, на життя українського суспільства воєнного часу.

Хронологічні межі охоплюють період Другої світової війни й окупації нацистською Німеччиною та її союзниками простору Центрально-Східної Європи. У 1939–1945 роках було зруйновано усталені форми розвитку видавничого руху в державах, що до них у міжвоєнний час належала українська територія (в УРСР і Польщі), і де він до початку Другої світової війни, попри утиски й деформації, існував у найбільш представницькому вигляді. У зазначений період досліджуване явище зазнало трансформування як з боку радянського режиму (із його встановленням на західноукраїнських землях і ліквідацією всіх дотеперішніх видавничих структур), так і націонал-соціалістичного (із запуском пропагандистських механізмів, запровадженням уніфікаційних порядків і жорсткого цензурного контролю на захопленому Німеччиною централь- і східноєвропейському просторі). Відтак визначені часові рамки є вмотивованими не лише з огляду на загальноісторичну періодизацію, але й через видиму специфіку предмета (формату, способу функціонування та результату) саме на цьому історичному етапі.

Географічні межі дослідження включають територію сучасної України, Польщі, Чехії, Німеччини. Застосоване в роботі географічне поняття Центрально-Східна Європа мислиться у традиційному для поточної наукової практики об'єднувальному сенсі й несе розуміння політичної, культурної, ментальної, цивілізаційної спорідненості території, що виникла як продукт внутрішньо суперечливого поверсальського устрою, зазнавала переділу, анексії, окупацій, а її народи, перебуваючи під загрозою імперських режимів (Німеччини й СРСР), прагнули державної ідентичності. Водночас уведення цього поняття мало і конкретне призначення: відокремити ареал, що в 1939–1945 рр. увійшов до зони німецького контролю, охопивши як автохтонні українські землі, так і місця поза Україною, і де український видавничий рух, фіксуючи за посередництвом десятків осередків різноманітні соціокультурні тенденції, продемонстрував життєздатність і значні внутрішні резерви.

Структура дисертації. Загальний обсяг становить 523 сторінок, з них – 420 основного тексту. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (75 сторінок, 720 найменувань), дев'яти додатків (2 таблиці, 24 сторінок).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати одержано самостійно. Публікації за темою одноосібні.

Апробація результатів. Дисертацію обговорено на засіданні відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії НАН України. Головні положення і висновки оприлюднені у виступах на міжнародних наукових конференціях: «Книжкова та рукописна культура Західної України: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2008), «Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2009), «Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2012), «Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą» (Кельце, 2006; 2010); на щорічних наукових конференціях комісії з книгознавства і бібліографії Наукового товариства ім. Шевченка: «Книга у Львові, ХІХ – І пол. ХХ ст.: книгознавчий і джерелознавчий аспекти» (2005),

«Книга у Львові, XVIII–XX ст.: видавництва, бібліотеки, історичні колекції» (2007) та ін.

Публікації. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дисертаційного дослідження відображені в 35 публікаціях, серед яких: індивідуальна монографія, перший том авторського бібліографічного довідника, 24 статті у фахових періодичних виданнях (у т. ч. в чотирьох закордонних наукових збірниках), тези й матеріали конференцій, енциклопедичні гасла.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні й територіальні межі дослідження, розкрито наукову новизну й практичне значення дисертації, а також ступінь апробації результатів.

У **першому розділі** – «Український легальний видавничий рух періоду Другої світової війни як дослідницька проблема» – аналізуються історіографія, джерельна база і методологія дослідження.

Радянська *історіографія* конструювала збіднене уявлення про культурне життя під німецьким контролем: на основі тенденційно відібраних джерел, через наведення прикладів пропагандистських висловлювань в засобах масової інформації та викриття прийомів офіційної інформаційної політики, яку здійснював націонал-соціалістичний режим засобами кіно, театру, радіо, образотворчого мистецтва, преси. Відповідно до цього видавничий рух як наукова проблема не досліджувався, а його виміри штучно обмежувалися до випуску винятково пропагандистської продукції – газет і брошур пронацистського змісту. Цілість реального друкованого масиву неможливо було охопити в силу фізичного вилучення з обігу всіх видань, що вийшли друком на окупованій території. До початку 1990-х років вони утримувались у «спецфондах», залишаючись недоступними для вчених, і в силу ідеологічних заборон не могли стати предметом комплексного наукового вивчення.

Із розширенням сучасною українською історіографією тематичних меж посилюється інтерес як до вузлових аспектів Другої світової війни, так і до тих, що досі були другорядними. На тлі великого корпусу публікацій історіографія культурної проблематики воєнної доби виступає все ще як порівняно скромний дослідницький пласт, що вимагає подальших інтенсивних студій. Усе ж виразно окреслилася група науковців, які концентруються на дослідженні окупаційного порядку включно із соціогуманітарною сферою (Н. Антонюк, Т. Вронська, М. Коваль, В. Косик, В. Нестеренко, О. Потильчак, П. Чернега¹ та

¹ Коваль, М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – Вип. 11/12. – С. 15–38; Косик, В. Правда історії: Роки окупації України 1939–1944: збірник статей. – Київ, 2008. – 184 с.; Вронська, Т. До питання про мораль воєнного часу // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 191–193; Потильчак, О. «Новий порядок» в окупованій Україні (1941–1944) // Пам'ять століть. – 1999. – № 11. – С. 98–102; Нестеренко, В. Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941–1943 роках // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 8 (76). – С. 66–73; Антонюк, Н. Українське культурне життя в

ін.), різних сторін духовного життя на українських територіях і в еміграції: церковно-релігійного (М. Михайлуца, О. Лисенко, І. Поїздник²), освітнього (С. А. Белецца, В. Гінда, Т. Заболотна, Г. Стефанюк, Валерій Шайкан³), музейного (М. Ткаченко⁴), театрального (В. Гайдабура, О. Паламарчук⁵), наукового (І. Верба, Н. Кашеварова, О. Луцький, О. Салата, С. Старовойт, І. Спудка⁶) та ін. У центрі уваги перебуває проблема наслідків війни для української культури, втрат архівних, музейних, бібліотечних цінностей під час переміщень углиб СРСР влітку 1941 року та на територію нацистської Німеччини, починаючи від липня 1941-го до середини 1944 років (Л. Дубровіна, С. Кот, П. К. Грімстед і Г. Боряк, Н. Малолетова, Т. Себта, В. Щетніков і Ю. Чабан та ін.⁷). Тему нацистської пропаганди в Україні, що

«Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – 232 с.; *Чернега, П.* Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України в роки Другої світової війни : монографія. – К., 2006. – 373 с.

² Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / *О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник* // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Кн. 2. – К., 2011. – С. 177–230.

³ *Белецца, С. А.* Освіта в Україні під час нацистської окупації (На матеріалах Дніпропетровської області) // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 3. – С. 78–91; *Гінда, В.* Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 98–106; *Заболотна, Т.* Став шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.), Київ, 22 квітня 2005 р. – К., 2006. – С. 223–231; *Стефанюк, Г.* Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. XV. – С. 25–32; *Шайкан, В.* Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння // Сторінки воєнної історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 211–217.

⁴ *Ткаченко, М.* Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941–1944 рр. // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2001. – Вип. 11. – С. 122–132.

⁵ *Гайдабура, В.* Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. – К., 1998. – 221 с., [16] арк. іл.; *Паламарчук, О.* ... А музи не мовчали: Львів, 1941–1944 роки. – Львів, 1996. – 96 с.

⁶ *Верба, І.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – Вип. 3. – С. 66–74; *Кашеварова, Н.* Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Кн. 1. – К. 2011. – С. 682–696; *Луцький, О.* Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 418–419; *Салата, О.* Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 229–246; *Спудка, І., Турчина, Л.* Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 130–135.

⁷ Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / *Н. І. Малолетова, Л. А. Дубровіна* // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 139–172; *Кот, С.* Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна в Другій світовій війні:

втілювалася засобами радіомовлення, кінематографії, образотворчого мистецтва та через систему періодичних видань, розробляли О. Салата, М. Михайлюк, О. Луцький, В. Офіцинський, Д. Титаренко, Б. Черняков⁸. Досліджуючи україномовну періодику воєнного часу, сучасні автори більше концентруються на пропагандистській функції і складовій змісту, на організації випуску преси й менше аналізують її як джерело подієвої, культурної, мистецької і іншої інформації, обходячи також увагою питання змістової чи функціональної неоднорідності періодики, різного змісту в ній прорежимних матеріалів, а відтак і суспільної ролі, яку вона виконувала для своєї доби.

Інтенсивність і результативність видавничого руху, його конфігурація і ідеологічне спрямування часто напряму залежали від зовнішніх чинників, державно-територіальних чи воєнно-політичних змін. Тому самозрозумілі підстави мало звернення до загальноісторичних праць (В. Барана, С. Віднянського, В. Даниленка, А. Кентія і В. Лозицького, В. Короля, М. Боровика, І. Патриляка та ін.), які, розкриваючи механізми й умови окупаційного правління, досліджуючи перебіг воєнних дій, формують бачення історичної суті соціально-політичних процесів, що регулювали духовне життя людей і побутування української культури в роки Другої світової війни.

Перші узагальнення в дослідженні проблеми з'явилися в часі окупації – у періодичі, книжках, виданнях на правах рукопису. Окремі матеріали мали програмний характер і засвідчили наміри запроєктувати книжкову справу з великим розмахом, у загальнодержавному масштабі, як потужну індустрію впливу на українське суспільство. У хронікальних нотатках про появу нових видавництв і пресових органів, в аналітичних оглядах друкованої продукції нарощено первинний фактологічний шар, що й тепер дозволяє простежити хронологію і динаміку становлення видавничих осередків, реконструювати їхні плани, реальний (за анонсами) репертуар та реакцію українського суспільства на появу нових видань.

погляд з XXI століття. Кн. 2. – К., 2011. – С. 231–276; Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / П. Грімстед Кеннеді за участю Г. Боржа. – Львів, 1992. – 119 с.; Щетников, В., Чабан, Ю. Проблема вивезення культурних цінностей з Трансїстрії у 1941–1944 рр. та їх повернення у післявоєнний період // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 109–114.

⁸ Салата, О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.): монографія. – Донецьк, 2010. – 362 с.; Михайлюк, М. Німецька пропаганда в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Кн. 1. – К., 2011. – С. 644–658; Луцький, О. Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): Умови і проблематика публікацій // Українська періодика: Історія і сучасність : доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 22–23 грудня 1995 р. Львів, 1995. – С. 105–110; Офіцинський, В. Східногалицька періодика 1941–1944 років: політичні та культурні аспекти. – Ужгород, 1997. – 60 с.; Титаренко, Д. Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації) // Наукові записки. – Київ, 2006. – Вип. 31. – С. 69–78; Черняков, Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) // Наукові записки. – Київ, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.

Внесок до історіографії проблеми на другому етапі, що реалізувався за кордоном, зробили учасники суспільного життя воєнного часу, керівники Українського центрального комітету В. Кубійович і К. Паньківський⁹, у документалізованих працях яких водночас містяться цінні мемуарні спостереження і оцінки. У літературі розкрито, хоч і нерівномірно, окремі сегменти українського видавничого руху Другої світової війни. Найбільше уваги дотепер приділено стану науки й випуску наукових праць. На тлі повоєнного відновлення в еміграції колишніх і створення нових наукових установ (УВАН, УТГІ, НТШ) учені (В. Кубійович, Є. Ю. Пеленський, З. Кузеля та ін.) намагались окреслити ті результати, що переконливо викристалізувались у воєнні роки, всупереч невідповідному інституційному становищу науки, та оцінити втрати, пов'язані з ліквідацією передвоєнних установ, репресіями, смертю науковців, нереалізованими видавничими можливостями, певною долею книжкових, архівних, музейних збірок, у т. ч. авторських рукописів, що осіли у видавничих портфелях. З погляду сучасної історіографії становище й доробок української науки воєнного періоду ще не можна вважати глибоко опрацьованою проблемою, але її опанування є метою багатьох досліджень останніх років, що розглядають умови виживання науки за різних політичних режимів, в різних регіонах, еміграції і евакуації, діяльність окремих осередків, корпоративних груп (істориків, філологів), постатей. Це статті й монографії І. Верби, О. Луцького, О. Салати, С. Старовойт, Г. Стрельського та ін.

У зарубіжній історіографії найбільш наближену до означеної теми групу праць, також і з погляду порівняльного контексту, становлять студії польських учених. Ч. Лучак у монографії «Polska i Polacy w Drugiej wojnie światowej» (Poznań, 1993) створив узагальнений образ культури, схарактеризувавши становище театру, науки, вищої школи, шкільної освіти, а також преси і пропаганди в окупованій Польщі й еміграції. Е. Ц. Круль спеціально дослідив польськомовні щомісячники для загальних і фахових шкіл, віднісши їх до розряду тих друків, які підтримували радше аполітичний, предметний стиль викладу й уникали пропагандистських за духом матеріалів. П. Колтуновський розглянув принципи гітлерівської пропаганди, їхнє втілення в офіційних виданнях Генеральної губернії, зокрема на шпальтах щоденника «Krakauer Zeitung». Є. Яровецький синтезував знання про нелегальну пресу в Кракові. Низку студій у польській науковій літературі присвячено історії регіональної періодики: на території Генеральної губернії (В. Вуйцік), у Варшаві (С. Левандовська), Львові (Г. Грицюк), в яких, проте, український матеріал використано дуже незначною мірою. Винятком у цьому сенсі слугує монографія А. Цесьлікової «Prasa okupowanego Lwowa» (Warszawa, 1997), присвячена цілому комплексу періодики міста (польськомовної і україномовної, легальної і підпільної), що виступає сьогодні єдиним у польській літературі дослідженням, виконаним на порівняльному матеріалі. К. Возняковський у монографії «Prasa,

⁹ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.; Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.

kultura, wojna: studia z dziejów czasopiśmiennictwa, kultury literackiej i artystycznej lat 1939–1945» (Kraków, 1999) прагнув охопити цілість польськомовного легального видавничого руху в Генеральній губернії, аналізуючи тематичне наповнення видань, без чого неможливо розв'язати проблему їх систематизації. Більшість російських дослідників видавничу сферу на окупованій території розглядають як підсистему націонал-соціалістичної пропаганди, концентруючись на аналізі видань, що виходили з ініціативи німецьких пропагандистських структур. А. Єсіпов вивчає видавничу діяльність суто як інструмент маніпулювання великими масами населення, аналізуючи під цим кутом тематику друкованих засобів культурно-політичного впливу (листівок, плакатів, брошур, книжок і періодики). І. Грибков і Л. Молчанов усі російські періодичні видання на окупованій території СРСР кваліфікують як колаборантські. Водночас іншу студію І. Грибков присвятив видавничій діяльності опозиційних до Московської патріархії структур російської православної церкви (різних юрисдикцій), які у воєнний час переживали відродження, розвинули активну місіонерську діяльність, утворили численні видавничі осередки та випускали не лише богослужбову, але й полемічну, просвітницьку, навчальну літературу, для дорослих, молоді і дітей. Автор підкреслив просвітницький, а не пропагандистський характер видавничої політики російської православної церкви¹⁰. І. Єрмолов у монографії «Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944» (Москва, 2010), відзначаючи специфіку колабораціонізму в культурі, наполягає на важливості розрізнення «колабораціоністів» і «псевдоколабораціоністів»: останні, на його думку, формально перебуваючи на легальній службі, працювали на збереження культурного й наукового потенціалу. Однак у сучасній російській історіографії ще не досить досліджень, присвячених тим проявам російського легального видавничого руху, які можна було б вважати культурним здобутком Другої світової війни. Білоруський учений Ю. Туронак у джерелознавчій студії «Беларуская кніга пад нямецкім кантролем (1939–1944)» (Мінськ, 2002), здійснивши реконструкцію масиву (117 позицій), потрактував зусилля його творців як однозначно корисні для білоруської культури, а причиною перебування цих видань поза науковим обігом назвав не зміст, а час їхньої появи.

Під час дослідження опрацьовано також біографічні статті, монографії, збірники про осіб, причетних до видавничого руху, мемуари культурних діячів, очевидців і учасників подій (О. Бойдуника, С. Гордінського, Д. Гуменної,

¹⁰ *Грибков, И., Молчанов, Л. А.* Русские газеты на оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) // Новый исторический вестник : журнал Российского государственного гуманитарного университета. – 2007. – №16(2). – http://www.nivestnik.ru/2007_2/19.shtml#_ednref2; *Грибков, И.* Издательская деятельность православной церкви на оккупированных территориях в 1941–1945 гг. // Studia Humanitatis : Электронный научно-образовательный журнал. – 2013. – № 1. – <http://st-hum.ru/content/gribkov-iv-izdatelskaya-deyatelnost-pravoslavnoy-cerkvi-na-okkupirovannyh-territoriyah-v>.

М. Дейчаківського, І. Кедріна, Г. Костюка, І. Крип'якевича, У. Самчука, О. Тарнавського, Ю. Шевельова та ін.).

Використані в дисертації *джерела* можна поділити на три головні групи: архівні матеріали; бібліографії видавничої продукції; друкований масив воєнного часу. До *першої* – входять документи із 17-ти архівів (39 фондів, 130 справ) України, Польщі, Канади, Росії: центральних, регіональних, відомчих, приватних. Насамперед ідеться про Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Галузевий державний архів СБУ, відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Київ), Центральний державний історичний архів у Львові, Державний архів Львівської області, Архів Управління СБУ у Львівській області, Бібліотеки і Архіви Канади (Торонто), Національний архів у Кракові, Національний заклад імені Оссолінських у Вроцлаві та ін. Більшість використаних документів було запроваджено до наукового обігу вперше, частину – віднайшли й опублікували інші дослідники.

Один із важливих різновидів – нормативно-правові документи, закони й виконавчі приписи стосовно книговидання і книгорозповсюдження уряду Генеральної губернії, де видавничий рух втілювався в найбільших розмірах. Прийняті в період від жовтня 1939 до березня 1940 року для встановлення соціального контролю за духовною сферою життя населення, вони зафіксовані в збірнику «Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem» (1941). Залишаючись незмінними до закінчення німецької окупації, ці закони регламентували діяльність цензурних органів, легальних видавничих підприємств, сферу випуску й поширення всіх видів друків та забезпечили монополізацію видавничих і книготорговельних відносин у краї.

Джерелами, причетними до організації видавничого руху і регулювання випуску, є діловодна документація колегіальних органів видавництва і окремих друкарень, а також інституцій, громадських об'єднань, культурних установ, їхніх фахових і видавничих структур: протоколи, стенограми, звіти, довідки комісій із проблемних питань, службові листи, донесення, рапорти, реєстри, списки, як ті, що повністю присвячені видавничим справам, так і ті, що містять обговорення видавничої роботи в контексті загальної діяльності організацій. За цими матеріалами відтворено фрагменти інституційної історії, структурні зміни, склад учасників засідань, керівних органів, прізвища осіб, відповідальних за ту чи іншу ділянку. Більшість діловодних документів виявлено в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (фонди: 3797 – «Спілка професорів Української господарської академії в Подєбрадах»; 4036 – «Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі»; 3959 – «Український центральний комітет, м. Львів, Польща, 1940–1944»). Дані про львівський видавничий рух на початку німецької окупації (друге півріччя 1941) містять документи Державного архіву Львівської області (фонди: Р-35 – «Губернатор дистрикту Галичина», оп. 12; Р-52 – Євгена Яворівського, оп. 1, спр. 17). Організаційний і матеріально-

технічний стан поліграфічної бази в Кракові відображено в частково збереженому фонді Друкарні поспішної (Державний архів міста Кракова, II відділ, D/DPo). У ЦДАВО України (фонд 4465 – «Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб, 1901–1948») виявлено рукописи з «портфелів» видавничих осередків періоду Другої світової війни.

Найбільш багатим і повним документальним комплексом до вивчення легального видавничого руху періоду війни є архів «Українського видавництва» – складова частина особистого фонду В. Кубійовича, що зберігається в Бібліотеці й Архівах Канади, (Оттава, МГ 31, Д 203, том 24) і містить протоколи надзвичайних загальних зборів спілників видавничої спілки, нарад управи, річні звіти дирекції, витяги рішень керівних органів. За цими документами простежено головні тенденції у формуванні видавничої лінії двох відділів (краківського і львівського), ключові моменти історії, кадрову політику, статистику випуску, пріоритети на різних етапах існування, ідеї, які породжувало видавниче середовище, історію випуску окремих книжок, фінансову діяльність спілки.

Поодинокі діловодні документи чи свідчення щодо налагодження діяльності видавничих осередків, пресових органів, окремих сторіп видавничої роботи наявні в особистих фондах: Л. Білецького (ЦДАВО України, ф. 3876); О. Назарука (ЦДІА України, м. Львів, ф. 359); Я. Гординського (ЦДІА України, м. Львів, ф. 384), що включає частину архіву сина, С. Гординського (ЦДІА України, м. Львів, ф. 384); О. Лятуринської (ЦДАВО України, ф. 3915); О. Олеса (відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 114).

Специфічним, близьким до діловодної документації видом джерел є розсекречені архівно-слідчі справи, заведені радянськими спецслужбами в повоєнні роки, протоколи допитів звинувачених і свідків, серед яких використано справи М. Галагана (Галузевий державний архів СБУ, ф. 6, спр. 69 840 фп) – для реконструкції і уточнення біографічних даних, важливих аспектів діяльності воєнного періоду не лише самого діяча, але й установ, до діяльності яких він був причетний, та директора львівського відділу «Українського видавництва» М. Матчака (Архів Управління СБУ у Львівській області, спр. 34 409, т. 1).

Окремі матеріали до історії місцевих осередків періоду німецької окупації, їхньої участі у видавничому русі зберігаються в регіональних архівосховищах. У Державному архіві в Перемишлі (фонди: 142 – «Архів греко-католицької єпархії в Перемишлі»; 1084 – «Українські інституції, товариства, організації на території міста Перемишля») поруч із даними про діяльність друкарні, плани Генерального вікаріату в Ярославі стосовно випуску релігійних видань, листування «Українського видавництва» з духовними особами та УДК, характеристиками осіб, які претендували на статус кореспондента від місцевості, містяться також факти про настрій населення, шкільництво, суспільну опіку, склад допомогового комітету і делегатур, опис і оцінки резонансних подій, діяльність активістів, становище, чисельний склад

українців у таборах військовополонених на території повіту, ставлення до вербування чоловіків в дивізію «Галичина», німецьку політику супроти українців, поляків, євреїв, польсько-українські взаємини. Ці документальні джерела, хоч не становлять цілісних комплексів, але істотно доповнюють і коригують той образ міста, довколишніх сіл, які створювали штатні дописувачі на шпальтах тогочасних легальних видань.

Для докладнішого відтворення умов існування українського легального видавничого руху воєнного часу використано епістолярій культурних і політичних діячів (М. Андруска, Михайла і Марка Антоновичів, О. Бургардта, М. Бутовича, Б. Галайчука, С. Гординського, Б. Гошовського, М. Галагана, В. Доманицького, Д. Дорошенка, Ю. Косача, Ю. Липи, Є. Маланюка, Б. Осадчука, С. Сірополка, В. Січинського, Ю. Тищенка, Ю. Шевельова, Д. Чижевського та ін.), що доповнює нормативні джерела повсякденними деталями, виявляє ознаки світогляду, мотивації, латентні стимули громадської і творчої діяльності осіб і становить джерело з насиченим інформаційним і пізнавальним потенціалом.

Серед археографічних публікацій використано низку збірників і окремих документів: багатотомне видання «Культурне життя в Україні: Західні землі»¹¹ (упорядники О. Луцький і Т. Галайчак), де вперше вміщено добірку документів про німецьку окупацію Галичини (випуск періодики, діяльність літераторів і вчених тощо); збірник «Українська політична еміграція, 1919–1945»¹² зі вступним дослідженням А. Кентія і В. Лозицького та корпусом матеріалів періоду Другої світової війни, які торкаються різних аспектів життя еміграції (перспективи вирішення українського питання внаслідок зіткнення двох тоталітарних систем, боротьби за опанування провідного політичного становища, діяльності легальних громадських структур, видавничих умов, зокрема, випуску української суспільно-політичної літератури в Берліні, Генеральній губернії, індивідуальних читацьких інтересів культурних і політичних діячів і т. д.); томи «Історії Національної Академії наук України (1941–1945)» у 2-х частинах¹³ із великою кількістю джерел, що вийшли від державних органів, наукових закладів, окупаційної адміністрації чи з приватної сфери (про діяльність Академії, наукових, науково-громадських структур в евакуації і окупованій Україні) та ін.

Оскільки дослідження видавничого руху Другої світової війни відбувалося паралельно з фактографічним відтворенням його історії і реконструюванням видавничого репертуару, який є невідмінною базою його вивчення, то важливу групу з погляду визначених наукових завдань становлять *опубліковані й неопубліковані бібліографії видавничої продукції* (книготорговельні реєстри, наукові бібліографії, архівні картотеки). Під час їх

¹¹ Культурне життя в Україні: Західні землі : документи і матеріали. Т. I: 1939–1953. – Київ : Наукова думка, 1995. – 752 с.; Т. 2: 1953–1966. – Львів, 1996. – 920 с.

¹² Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали. – Київ : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. : іл.

¹³ Історія Національної академії наук України. 1941–1945. Ч. I. Документи і матеріали. – Київ : НБУВ, 2007. – 808 с. ; Ч. 2. Додатки. – Київ, 2007. – 576 с.

опрацювання йшлося про оцінку міри й достовірності відображення доробку видавничих осередків та доповнення існуючих реєстрів, головним чином, на основі власних розшуків у фондах чотирьох книгозбірень – Національної бібліотеки у Варшаві, Ягеллонської бібліотеки в Кракові, Слов'янської бібліотеки в Празі, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки ЛНУ ім. Івана Франка, які в роки німецької окупації входили до мережі державних книгозбірень і володіли правом отримання обов'язкового примірника, та Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ), де зберігається чимало львівських, краківських, празьких, берлінських видань, що походять із еміграційних, передусім празьких, збірок. Цінну групу джерел становить пресовий фонд воєнного часу, найбільш інформаційно насичені з погляду історії видавничого руху щоденники «Краківські вісті», «Львівські вісті», тижневики «Українська дійсність», «Український вісник», щомісячники «Ілюстровані вісті», «Наші дні», «Пробоем», де працювали досвідчені рецензенти поточних видань – С. Гординський, В. Сімович, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, М. Вайда, А. Куцинський, Ю. Шевельов, Є. Маланюк, В. Бірчак та ін. На основі цих груп джерел реконструйовано масив книжкових і аркушевих видань «Українського видавництва», зміст періодики, а також зібрано відомості про сотні найменувань, випущених іншими осередками Центрально-Східної Європи. Не всі згадані видання систематично осідали в бібліотечних збірках та не на всі було вміщено відгуки в пресі. Окремі осередки (наприклад, Український чорноморський інститут), тиражуючи тексти на ротаторі, не зверталися за санкціями до цензурних органів, але й не функціонували на конспіративних засадах. Ці видання сьогодні зберігаються не в усіх перелічених вище книгозбірнях, однак підтвердженням їх виходу слугують згадки у періодиці чи архівних фондах інституції або осіб. Складнощі в дослідженні періодики породжує розкомплектованість бібліотечних і архівних підшивок, що диктувало потребу розшукувати та зіставляти примірники з різних зібрань. Через раптовість, вимушеність згорання видавництва на етапі евакуації (1944) додаткові зусилля йшли на встановлення моменту припинення випуску газет і журналів, виявлення останніх чисел та повніших комплектів.

Вибір *методологічного інструментарію* зумовлений наявністю в дослідженні міждисциплінарної складової. Книжка, газета, журнал, листівка – це не лише об'єктивовані продукт видавничого руху, але й фіксована в ньому різнопланова історико-культурна реальність. Тому друкований масив є спільним об'єктом і засобом вивчення для багатьох галузей гуманітарного циклу, кожна з яких звертається до нього з позицій своїх пізнавальних завдань. У дисертації предмет дослідження з огляду на різносторонню соціальну інформацію, яку він матеріалізує, розглядається як платформа інтегрування цих дисциплін. Комплексний підхід став основою обговорення сутності легального видавничого руху, його цивілізаційного місця в своїх часових межах, зв'язків із суспільно-культурним оточенням з метою включення знання про нього в загальний контекст досліджень з історії Другої світової війни; водночас цей підхід корисний з погляду структуризації об'єкта, виявлення внутрішньої

організації, складників, частки в загальному видавничому русі. Джерело-знавчий аналіз застосовано як універсальний метод гуманітарного вивчення епохи за посередництвом індивідуального чи колективного сприймання, зафіксованого в друкованих і архівних джерелах. На його основі здійснювалися: встановлення цінності видань стосовно отримання нових відомостей до історії видавничого руху Другої світової війни; реконструкція історичних обставин, в яких існував і зазнавав перебудови об'єкт; зіставлення фактів, які відклалися в текстах різного походження, подолання розбіжностей між ними задля синтезу матеріалу і вироблення повнішого знання, що увібрало би поруч із відомими даними також ті, які з огляду на недоступність чи фрагментарність меншою мірою звертали на себе увагу. Включення дослідницької матерії в ширшу систему знань відбувається через актуалізацію і витлумачення все нових текстів, що характеризують віддалене історичне явище, завдяки чому воно поступово набуває ваги в загальному науковому дискурсі. За умови іншого вибору джерел, природно, постане інша інтерпретація історичної реальності та інше знання про український легальний видавничий рух. Тому запропонований пізнавальний образ є лише одним із потенційно можливих.

У роботі використано загальноісторичні методи. Історико-порівняльний – слугував при зіставленні різних культурних ситуацій, з'ясуванні особливостей в організації випуску в різних місцевостях, визначенні чинників, що зумовили перебіг, зміст, вектор видавничого руху, специфіку і спеціалізацію друкованої продукції в межах тієї чи іншої території. Під час дослідження виникала потреба звертати увагу на спадкоємність тенденцій протягом двох історичних періодів, міжвоєнного і воєнного, тобто у більш протяжній перспективі, ніж це завдано хронологічними рамками Другої світової війни, адже еволюція культурного явища строго не зумовлюється часовими віхами політичної історії. Метод історичної герменевтики застосовано для реконструювання настроїв і оцінок різних громадських спільнот, витлумачення сприймання ними подій і тенденцій суспільного життя, визначення мотивів участі осіб і груп у видавничому процесі, а в аспекті методологічному – для закладення оптимального балансу між емпіричністю знання про видавничий рух і інтерпретативністю, що включає його в ширшу концептуальну конструкцію. Особливо прискіпливо проаналізовано тексти, які унаочнюють зв'язок із загальним історико-культурним тлом та є результатом саморефлексії (авторепрезентації) визначальних сфер суспільної діяльності (освітньої, літературної, мистецької, господарської тощо). Цей матеріал систематично й цілісно відображений у друкованій продукції і є основою поглиблення знання про духовну й інтелектуальну сферу життя тогочасного українського (європейського) суспільства.

Методи текстологічного і книгознавчого аналізу (композиційних властивостей, стилістики, редакцій, допоміжних елементів, співвіднесеності тематики й суспільних умов створення текстів), поки що не надто поширені в історичних дослідженнях, дозволили: підкреслити своєрідність історичного наративу, який творила тогочасна реальність; наголосити на ідеях, що

циркулювали серед окремих суспільних прошарків та відокремити їх від формальних кліше й ідеологічних догматів; здійснити спробу типологізації видань у стосунку до цілості друкованого масиву; атрибутувати масу анонімних текстів на підставі вивчення їхнього змісту та зіставлення різних опублікованих варіантів; виробити більш чітке уявлення про особливості літературно-художніх, наукових, навчальних текстів і ті зразки культурної комунікації, які вони своїм існуванням породили, їхній суспільний чи культурний калібр, роль і функції, які вони виконували для свого часу й читача.

Оскільки видання Другої світової війни, які зберігаються в державних чи приватних книгозбірнях, довгий час перебували поза вільним обігом і використанням, переховувалися в «спецфондах» та вилучались у власників, окремого значення набувають аспекти формування повноти збірок і колекцій легальної друкованої продукції, пошуку окремих примірників, фіксації місця їхнього зберігання, індивідуальних особливостей, оцінки міри раритетності і запровадження до наукового обігу унікатів. Цей кут зору розширює обсяг відомостей про предмет, які не можна почерпнути з вивчення окремо взятого, ізольованого видання та спонукає до взаємодії з іншими галузями науки й інформаційної практики – архівістикою, бібліотекознавством, бібліографознавством, які розглядають видавничий рух і його результат з погляду свого предметного поля.

Обрана проблематика, природно, розробляється за допомогою вивіренних дескриптивних процедур, що допомагають описати видання і розкрити його аналітичну сутність. Ідеться про традиційні засоби бібліографії, метою яких є максимально повне виявлення друків, встановлення явних відомостей про них (на основі автопсії), відсутніх і прихованих (на основі додаткових розшуків), і в підсумку впорядкування більш чи менш вичерпного реєстру, що за належних евристичних підходів може слугувати джерелом інформації не тільки про факт появи друків, але і про суспільно-культурне поле періоду. У цій роботі увага до методики й техніки бібліографознавчого дослідження була посиленою.

Отже, аналіз історіографії вказує на наявність праць, які прямо чи опосередковано дотичні до обраного напрямку, були залучені під час дослідження, але також підтверджує, що заявлена проблема в історіографії комплексно не розроблялася. На основі документів, виявлених в українських і зарубіжних архівах і бібліотеках, опрацьовано новий фактологічний (подієвий, статистичний, біографічний) матеріал. Джерельну базу проблеми не можна вважати до кінця сформованою, хоч для проведення такого дослідження вона є достатньою. Поруч із загальноісторичними методами у роботі застосовано методи суміжних галузей, що зумовлено міждисциплінарною природою досліджуваного явища.

У другому розділі – «Український видавничий рух у контексті суспільно-культурної політики Третього райху» – предмет розглянуто в контексті засад функціонування культури в Німеччині й на окупованих територіях, впливу державного апарату і реакції творчих середовищ на зміни в політичному устрої Європи з утвердженням націонал-соціалістичної ідеології та початком Другої світової війни; відтворено структуру видавничого руху,

визначено його специфіку в головних центрах українського життя; показано внесок громадських організацій та політичних груп у видавничий процес і формування окремих видів друкованої продукції.

Культурна політика Третього райху як продумана, залежна від ідеологем націонал-соціалізму система заходів виявилася, з одного боку, у преференціях для низки художніх явищ і їхніх творців, з іншого – у витісненні з культурного обігу цілих напрямів і стилів, проскрибуванні творчості їхніх представників, знищенні частини культурної спадщини. На підконтрольних нацистському правлінню територіях ішлося про згортання вищих форм організації культури й закриття чи переорієнтування в інтересах Райху діяльності наукових установ, навчальних закладів, просвітницьких осередків. Водночас, розвиваючись у контакті зі синхронною історичною реальністю, культура як сфера емансипована й пов'язана з індивідуальною творчістю рефлекторно апелює до власних потреб, шукаючи прийнятні модальності існування і способи самовідтворення.

У радянській Україні, на відміну від інших поневолених територій, принципів дискретність у становищі різних груп на тлі воєнно-політичних подій породили не індивідуальний світогляд чи нюанси в особистих ідейних переконаннях, її жорстко запрограмувала насильницька політична система, позбавивши політичних, громадських, культурних діячів права на життєвий вибір. Частина їх радянський режим підпорядкував, інших – оголосив ворогами народу і знищив або спонукав до самознищення, а ще одну велику групу витіснив із країни, змусивши стати політичними біженцями. Власне, ці останні, політемігранти обох хвиль, що виїхали після поразки Української революції (1917–1921) та приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939 році, на момент роз'язання війни плекали надії щодо відновлення національного правління і саме вони причетні до становлення головних центрів українського легального видавничого руху Центрально-Східної Європи у воєнний період.

Видавнича продукція, як у складі періодики, так і в книжкових виданнях (навчальних, історико-популярних, публіцистичних, календарних), містить елементи панівної ідеології. З нагоди нападу Німеччини на СРСР надруковано сотні текетів, які засвідчили негайну, спонтанну реакцію і сподівання на повалення сталінського режиму силою «німецької зброї». Таких зразків вистачає і в тих періодичних виданнях, які, що перед нападом Третього райху на СРСР, що згодом, пронацистської пропаганди вперто уникали. Однак, у міру, як глибшало розуміння геополітичних цілей окупантів стосовно України, слів підтримки на їхню адресу у власне редакційних чи авторських матеріалах газет і журналів меншало, а в кінці 1941–на початку 1942 р. увиразнилася ще одна тенденція, пов'язана зі змінами в структурі легальної видавничої мережі: після репресій, завданих окупаційними репресивними органами ОУН, відбулося переорієнтування на випуск пелегальних друків і витіснення в підпілля видавничих ініціатив похідних груп.

Випуск більшості періодичних видань у великих і малих населених пунктах ініціювала окупаційна влада з метою обробки населення. Водночас українські активісти засновували власні друковані органи – чи то під

прикриттям дозволених громадських організацій, чи в межах приватних ініціатив окремих видавців, додаючи в розбудові і підтримці видавничих структур життєво важливий чинник згуртування, поширення і обговорення ідеї організації самоврядування в Україні, підготовки кадрів для всіх ділянок державного життя та заради випуску цінних для української культури видань. Донині більше спостережень висловлено саме про німецькі пресові видання українською мовою, які розглядаються як інструмент державної політики в аспекті вивчення потужної пропагандистської машини Третього райху. Натомість менше уваги відведено тим легальним виданням, що виникли не з ініціативи нацистського правління, а з органічних потреб українського суспільства. Засновниками останніх виступили громадські організації, які вдалося легалізувати на тлі закриття більшості політичних, наукових, корпоративних, фахових українських структур і представництв у Німеччині та в окупованих Чехословаччині, Польщі, Західній Україні. Таким чином, системі окупаційної пропаганди було протиставлено друковане слово, яке відповідало ідеологічним і організаційним завданням українських громадських рухів і було наближене до запитів українського читача. Головними такими організаціями стали Українське національне об'єднання (УНО), Українська громада (УГ) та Українським центральний комітет (УЦК). УНО, зорієнтоване на мельниківський провід Організації українських націоналістів, випускало власний орган («Український вісник»), пропагандистську літературу для внутрішньої організаційної роботи серед багатотисячного членства та – на базі філії в Протектораті Чехії і Моравії і її підрозділу Культурно-наукового видавництва – наукову і фахову літературу державницького спрямування для інтелектуальної верстви українського суспільства. УГ, що була виразником політичних інтересів гетьмана Павла Скоропадського, поширювала свої погляди через тижневик «Українська дійсність» та розробляла військово-соціологічну і військово-історичну тематику на сторінках фахового «Воєнно-наукового альманаху». УЦК, створивши організаційний захист для низки професійних і творчих спілок та видавничих структур Генеральної губернії, відзначився найбільшими заслугами в підтримці видавничого руху Другої світової війни.

Отже, політика стримування діяльності громадських і культурно-освітніх установ, обмеження їхньої кількості призвела до звуження порівняно з передвоєнним часом масштабів видавничого руху. Зазнавши трансформації організаційного, законодавчого, матеріального характеру, він існував в опорі на легальні громадські структури. Останні стимулювали випуск періодики і книжок, що відзначалися фаховим рівнем, істотно нижчою часткою чи відсутністю офіційних, кон'юнктурних матеріалів та мали глибокий зв'язок із потребами суспільства. Ці особливості диктують доцільність розрізнення видань, ініційованих громадськими осередками, від т. зв. німецьких (урядових) друків українською мовою.

У третьому розділі – «Українські видавничі осередки в Протектораті Чехії і Моравії» – досліджуються законодавчі, організаційні, матеріальні умови функціонування видавництв, головні моменти інституційної історії, особовий

склад, стосунки з цензурними органами, засади співпраці з авторами, обставини випуску й канали поширення видань. У Празі, одному з найбільших центрів української еміграції, після Першої світової війни опинилися представники державної, військової, інтелектуальної, творчої еліти, а в період Другої світової сконцентрувалися практично всі українські видавничі фірми Протекторату. Реструктуризація громадського життя після поділу ЧСР призвела до закриття більшості передвоєнних установ, в т. ч. видавничих, однак деякі легалізувалися, а також були засновані нові – приватні та громадські осередки, що здійснили сотні цінних видавничих проєктів. Одним із них стало Культурно-наукове видавництво (КНВ) при УНО – єдиній центральній організації для Райху і Протекторату, що в кінці квітня 1939 року поглинула дотогочасну Українську громаду в ЧСР разом із філіями в Судетах і Протектораті. Передвоєнну структуру було ліквідовано, для словацьких філій засновано окремий центр у Братиславі, а на основі дозволеної празької філії розгорнуто діяльність фахових комісій для підготовки спеціалістів і вироблення державної програми нового соціального устрою в Україні. Функціонування комісії (найпродуктивніше з них працювала сільськогосподарська під керівництвом Віктора Доманицького) стало прецедентом самовідданої праці потужного празького середовища заради відродження державності, розбудови суспільного життя і народного господарства, національної культури й освіти, однак було короточасним. У 1942 році через відсутність стимулів і шансів для втілення напрацьованих задумів активність комісії почала згасати, акценти перенесено на видавничу роботу, а фахова повинна була їй підпорядкуватися. За неповні три роки існування (вересень 1941–початок 1944) КНВ зазнало переслідувань своїх керівників з боку гестапо, тиску цензурних законів, обмежень у матеріальному постачанні, та, попри це, створило невеликий, але самобутній доробок з наукових, джерелознавчих, культурно-просвітніх і фахових видань, залучивши культурні сили з різних європейських міст. Тексти, що тоді вийшли друком чи були залишені в рукописах і нині віднайдені в архівах, засвідчують наявність ще одного маловідомого пласту джерел в історії української державотворчої думки ХХ століття.

Окреме становище зайняв УТГІ в Подєбрадах. Його видавнича активність зросла у відповідь на істотне збільшення попиту на навчання: закриття державних вищих шкіл і фактична ліквідація гуманітарної освіти у Львові спричинили штучний наплив студентів на технічні, економічні й сільськогосподарські курси в еміграційній освітній заклад. Попри розростання контингенту студіюючих, умови функціонування інституту сприятливими не були, а через неспроможність налагодження стаціонарного навчання заочна форма залишалася єдиним способом виконання освітніх завдань. Цензурні, організаційні, фінансові обмеження, втручання з боку наглядових чинників, репресивна політична ситуація в Протектораті, особливо в 1943–1945 роках, чинили серйозні перешкоди для видавничої і навчальної роботи, обернувшись зволіканнями в отриманні дозволу на розповсюдження видань, слабкістю матеріальної бази, неможливістю ефективно вирішувати кадрові питання, усталити адекватну до суспільних запитів номенклатуру спеціальностей і

забезпечити їх оновленою навчальною літературою. У силу цього видавничий репертуар УТГП зазнав і кількісного скорочення, і тематичного звуження за рахунок витіснення, заморожування випуску гуманітарного лекційного матеріалу. У той час вийшло не менше 27 найменувань господарського, природничого і технічного змісту, частина з яких була перевиданнями лекційних курсів УГА–УТГП чехо-словацького періоду і які лише частково компенсували відсутність повноцінних підручників для вищої освіти.

Інші видавничі ініціативи виникли внаслідок як спорадичних індивідуальних зусиль, так і систематичної роботи великих приватних фірм – Юрія Тищенка, Степана Росохи, що залучали до співпраці відомих авторів, не лише празьких, але й з України і Німеччини та ін. На видавничому русі також відбилася, хоч і незначною мірою, діяльність наукових (Українське історично-філологічне товариство), музейних (Музей визвольної боротьби України), навчальних (Український вільний університет) осередків.

Таким чином, обидва напрями діяльності УНО в Протектораті – видавничий, що реалізувався через КНВ, і фаховий – через діяльність спеціальних комісій – опосередковано, за допомогою організаційних важелів, підпорядковувалися концепції державотворення. За сприяння суспільства підтримано неперервність існування освітньої установи політехнічного профілю (УТГП), чим, по-перше, в умовах закриття стаціонарних навчальних закладів створено можливість здобуття заочної освіти для тисяч молодих людей, головним чином, з Галичини; по-друге, закладено організаційні, матеріальні, кадрові основи для продовження освітньої діяльності в період повоєнної еміграції; по-третє, забезпечено певний приріст видавничого доробку. Празький книжковий ринок, сформований завдяки громадським і приватним ініціативам, існував у значно гірших, ніж перед війною, умовах. Попри від’ємні чинники (млявість роботи друкарень, тривалість проходження цензурної процедури, брак паперових і матеріальних ресурсів, пильний нагляд урядових і каральних структур), репертуар українських осередків є типологічно різноманітним. У ньому присутні видання наукові, навчально-наукові, науково-популярні, публіцистичні, літературно-художні й інформаційно-бібліографічні. Випущено визначні книжки з історії, філології, політології, художньої літератури (М. Андрусяка, Д. Антоновича, Михайла Антоновича, А. Волошина М. Галагана, Д. Дорошенка, Ю. Клена, О. Лятуринської, Є. Маланюка, С. Наріжного, І. Огієнка, О. Олеся, О. Ольжича, Н. Полонської-Василенко, В. Січинського, М. Сціборського, Д. Чижевського, В. Щербаківського й ін.), що належать до цінного фонду української класики та демонструють вправні зразки публіцистики і популяризації знань. Празькі видання воєнної доби отримали активний збут поза межами Протекторату, у Німеччині й Генеральній губернії, і здобули визнання серед своїх сучасників (науковців, літераторів, педагогів, студентів, емігрантської спільноти в цілому). Чимало з цих текстів дотепер використовуються в українських соціогуманітарних дослідженнях і навчальній практиці вищої школи.

У четвертому розділі – «Краків і Львів – головні центри українського книго- і пресовидання Генеральної губернії» – розкрито й зіставлено

особливості видавничого руху двох міст, які в житті української спільноти утворили свого роду культурну вісь, присутньо збагативши ринок друкованої продукції воєнного часу.

У переламний момент східноєвропейської історії (осінь 1939) політичні біженці, які після вступу радянських військ у Західну Україну виїхали до Кракова, заклали тут потужне еміграційне видавництво універсального зразка, що стабільно діяло до середини 1944 року, випускаючи підручники, літературно-художню, популярну літературу, періодику та поширюючи їх серед майже півмільйонного українського населення Генеральної губернії. Із прийняттям розпоряджень, спрямованих на монополізацію видавничих і книготорговельних відносин (жовтень 1939–березень 1940), встановленням контролю за виходом друкованої продукції, обмеженням випуску й продажу окремих її видів (світоглядної, політичної, наукової) окупаційна влада створила серйозні перешкоди для формування повноцінного видавничого репертуару і книжкового ринку. Дбаючи про якість наповнення періодики, фаховий відбір дописувачів, розраховуючи на сприятливіший ґрунт для збуту, видавці перемістили редакції дитячого, молодіжного і літературно-мистецького журналів до Львова. Однак з огляду на наявність і регулярний вихід багатотиражних тижневиків і щоденника, утримання великої кореспондентської мережі, яка їх обслуговувала, Краків у роки окупації зайняв провідне місце у випуску української періодики, найвагоміший компонент якої становила газета «Краківські вісті».

Від середини 1941 року, з початком німецько-радянської війни, до центрів українського книговидання на окупованих європейських територіях – Берліна, Кракова, Праги – долучився Львів. Перед приєднанням Галичини до Генеральної губернії українські націоналістичні структури, претендуючи на легальне опанування осередків, пов'язаних із пропагандистським впливом на населення, намагалися запровадити в місті таку систему політичної влади, в рамках якої видавничі спілки, поліграфічні підприємства і книгарні (поруч із військом і поліцією) мали функціонувати, як головний її атрибут. Ці заходи, що також передбачали відновлення діяльності товариств і установ, закритих за радянського режиму, окупаційна адміністрація у стислі терміни згорнула. Однак без їх урахування тогочасна картина суспільного і культурного життя у Львові виглядала б викривленою. Відомий нині фактаж свідчить, що в липні 1941 року виникли зареєстровані міською управою видавничі осередки («Українська книга», «Українське видавництво у Львові»), виробничий комбінат Спілки українських образотворчих митців), становленню яких німецьке військове правління видимих перешкод не чинило. Однак з моменту приєднання Галичини до Генеральної губернії (1 серпня) було запроваджено попередній цензурний контроль, уведено обмеження в постачанні паперу, а українським пропагандистським структурам і книжковим фірмам надіслано стримувальні вказівки від відповідальних за видавничу політику окупаційних чинників. Ідеологічна діяльність ОУН(Б) після арештів її чільних діячів значною мірою перенеслася в підпілля, що спричинило зміни в структурі підконтрольної їй видавничої продукції і привело до появи підпільної

періодики, брошур, аркушівок пропагандистського змісту. У другому півріччі 1941 року, попри наростаючу протидію окупаційної влади самовільним видавничим і книготорговельним заходам, за підтримки ОУН(Б), Українського крайового комітету, Української національної ради вдалося зорганізувати осередок («Українське видавництво у Львові»), що в самостійному статусі протримався найдовше (літо – осінь 1941) і на основі якого було розбудовано симетричний відділ краківського підприємства. «Українське видавництво у Львові» випустило понад 30 багатотиражних видань історичної і мовознавчої тематики. Історичні нариси галицьких авторів акцентували на епізодах національного гноблення і були призначені для ширення на сході України. Особливо цінні перевидання пам'яток мовознавчої літератури авторства П. Житецького, С. Смеречинського, О. Курило і т. д. (появу найменувань, примірників яких розшукати не вдалося, підтверджено за архівними джерелами і згадками у пресі) утверджували в суспільстві стійкий і глибокий інтерес до мовних питань. Після ліквідації осередку перерва у львівському книговидавничому тривала недовго. З початком 1942 року воно набрало обертів в організаційних межах краківсько-львівської спілки, з одного боку, якісно коригуючи видавничу політику краківських емігрантів, з іншого – нівелюючи в рамках нової структури і під тиском цензурних умов власну специфіку, яскраво і безкомпромісно заявлену в короткий період самостійного існування.

Попри величезну потребу в навчальній літературі, у Львові не було налагоджено систематичного випуску підручників для всіх ланок освіти (народних, середніх, фахових, вищих шкіл). Натомість, маючи потужнішу поліграфічну базу, ніж Краків чи Прага, залучивши великий творчий потенціал східноукраїнських письменників І. Багряного, Д. Гуменної, А. Любченка, М. Ореста, Т. Осьмачки й ін., місто лідирувало у випуску літературно-художніх творів. Визначальним чинником роботи об'єднаної спілки був зв'язок з УЦК у формі культурної пропаганди на шпальтах щоденної і тижневої преси, проведення літературних конкурсів, через спільні дії, спрямовані на поширення книжок і часописів, вивчення читацького попиту, надання матеріальної допомоги авторам. Під організаційним захистом комітету й видавництва реалізовано проекти інших осередків – релігійних (Богословського наукового товариства, «Студіону», Холмсько-Підляської духовної консисторії), корпоративних (Об'єднання праці українських студентів), приватних (видавнича фірма Є. Ю. Пеленського «Бистриця»).

Події на східному фронті з кінця 1943 року спричинили занепад видавничого руху в Генеральній губернії, через що скоротився випуск книжок, було припинено вихід періодичних видань і почато поетапну евакуацію в трьох напрямках: Львів–Краків (від кінця січня), Львів–Відень (у липні), Краків–Відень (у кінці липня–на початку серпня). Краківсько-львівська спілка офіційно самоліквідувалася 17 січня 1945 року. На базі віденської філії (перед вступом до міста Червоної армії) в кінці лютого 1945 року почато вивезення видавничого майна до Мюнхена. На останньому етапі війни більшість учасників українського легального видавничого руху, полишивши місця проживання, знову стали політичними біженцями, а після її закінчення – здебільшого

опинились у таборах «переміщених осіб», закладених в американській, англійській, французькій окупаційних зонах. Тут було створено новий книжковий і пресовий масив, що зосередив у собі частину культурного досвіду війни і втілювався у виданнях з тотожною концепцією.

Отже, восени 1939 року, зусиллями неоднорідного емігрантського середовища – політиків різного партійного спрямування, журналістів, видавців, літераторів, учених, митців, друкарів – у Кракові було засновано найбільший для воєнного часу видавничий осередок. Українські діячі зуміли подолати бюрократичні перепони, пов'язані з реєстрацією і визначенням статусу підприємства, забезпечити фінансування, матеріальну базу й кадрове наповнення для виконання багатоцільових видавничих проєктів, а згодом здійснити укрупнення видавництва і поширити роботу на Львів. Водночас до кінця 1941 року влада централізувала громадське життя, всі види діяльності, серед них і видавничу. Внаслідок уведення в Галичині законодавства Генеральної губернії право цензури було остаточно закріплено за відділами пропаганди. Напівлегальні несанкціоновані видавничі ініціативи (зокрема, українських книгарень), зафіксовані влітку–восени 1941 року, взято під контроль поліції і невдовзі припинено, натомість запроваджено мережу регіональних (окружних) урядових органів і санкціоновано створення у Львові другого відділу «Українського видавництва». Ці реорганізаційні кроки обернулися перенесенням ваги з краківського на львівський осередок, збільшенням його частки в загальній друкованій продукції, більшою зорієнтованістю змісту видань, особливо періодики, на галицького споживача. На останніх, евакуаційному (1944–1945) і ліквідаційному (1946–1948), етапах сенсом існування «Українського видавництва» (за умов розформування редакційних колективів, втрати стабільної видавничої бази, припинення випуску видань, постійного переміщення і пошуку нового осідку) стало збереження майна, архівів, редакційних тек, книжкових зібрань, допомога співробітникам і їхнім сім'ям в адаптації до повоєнної еміграційної дійсності.

У п'ятому розділі – «Книжковий і пресовий видавничий репертуар: типологічні різновиди, особливості змісту, функціонування» – на основі виявлених примірників і доступних архівних джерел виділено і проаналізовано окремі типи: щоденну газету, видання студентські, для школи, для дітей і молоді, наукові. Налагодження регулярного випуску *інформаційного органу «Краківські вісті»* означало утвердження українського друку в окупованій німцями Польщі, а також відновлення щоденника, функції якого для західноукраїнського суспільства довгий час виконувало закрите після вступу до Львова радянських військ «Діло». Окрім природних чинників періодизації (час заснування, стабільного функціонування, припинення виходу, зміни в редакційному складі, віхи в редакційній політиці), повороти в історії газети зумовили: по-перше, початок радянсько-німецької війни, коли багато дописувачів відбули з Кракова на схід, переорієнтувавшись на співпрацю з політичними і пресовими осередками в Україні, а замість них кореспондентський корпус поповнили автори з новозахоплених німцями українських територій; по-друге – евакуація від початку 1943 року зі сходу

України чільних представників інтелігенції, які, співпрацюючи з періодичними виданнями в Генеральній губернії, змінили їхній образ якісно; по-третє, евакуація видавництва з Кракова і відновлення щоденника на короткий час у Відні (жовтень 1944), коли перевагу в змісті отримали офіційні матеріали.

Масив *студентських періодичних видань* постав на тлі організаційної перебудови і відновлення вищих фахових курсів навесні 1942 року у трьох головних різновидах: 1) гумористичний журнал («Щипавка»), що зафіксував збільшення численності емігрантів у Німеччині, їхню організаційну й політичну структурованість, процес адаптування до чужого суспільства, окреслену антибільшовицьку позицію, побут студентів, прибулих у воєнні роки з українських і польських територій до Берліна з наміром здобути в німецьких вузах фах; 2) органи для вузького прошарку студентських активістів, які репрезентують головні ідеї молодіжного середовища (пірамідальний устрій студентської організації, рівень і підготовка масових студентських заходів, ставлення до біженців зі Східної України та ін.); 3) літературно-науковий журнал («Студентський прапор»), який, не експлуатуючи виключно й надмірно корпоративної проблематики, залучаючи досвідчені авторські сили з-поза студентських кіл (С. Гординський, І. Крип'якевич, І. Лисяк-Рудницький, В. Міяковський, Я. Пастернак, В. Сімович, Г. Костюк, Ю. Шевельов та ін.) збудив до себе небайдуке ставлення широкої культурної аудиторії.

Проблема забезпечення *навчальною літературою* постала від часу інтенсивної розбудови шкільництва в межах люблінського і краківського дистриктів – на початку 1940 року. Її намагалися скоординовано вирішити громадські центри в Берліні, Празі, Генеральній губернії, вважаючи краківське «Українське видавництво» найперспективнішим осередком з погляду продукування навчальних книжок. У Генеральній губернії цю сферу курували урядовий профільний відділ (науки і навчання), Українське учительське об'єднання праці при УЦК і «Українське видавництво», більш-менш відповідно задовольняючи лише потреби народних шкіл. За всі роки окупації тут вийшло 79 навчальних книжок, із них шість для гімназій і дві для вищої школи. На освітній практиці і змісті цих видань позначились європейські дидактичні концепції. Видавці працювали над оновленням шкільної літератури, модернізували зміст, композицію, стилістику, однак оригінальних навчальних книжок у роки окупації вийшло мало, а більшість із них були передруками й переробками довоєнних видань «Просвіти» і «Рідної школи». Повновартісного потоку предметної літератури за окупації не створено, тож основним джерелом знань для учнів старших класів народної школи і гімназії поруч із поодинокими навчально-довідковими виданнями універсального характеру і підручниками іноземних мов залишався конспект учительського викладу на уроці. Видання *для дітей і молоді* фіксуються в РКУ, Протектораті, та найбільше їх випустило краківсько-львівське «Українське видавництво», в репертуарі якого вони займали приблизно десяту частину.

Інституційне забезпечення наукової діяльності і міра реалізації *науково-видавничих проектів* в усіх тогочасних територіальних одиницях і близько не відповідали справжньому потенціалу української наукової спільноти. В РКУ,

попри наявність сотень учених, колишніх працівників АН УРСР і вищих шкіл, попри заявлені плани, які просочувалися в газети, та більш-менш систематичну, хоч і короткотривалу діяльність поодиноких закладів, науково-видавничої роботи поставлено не було, і в 1943 році частина вчених евакуювалися до Генеральної губернії, Протекторату і далі на Захід. У Генеральній губернії корпоративні інтереси науковців частково задовольняли фахові об'єднання при УЦК, а деякі праці побачили світ в «Українському видавництві» та на шпальтах загальної періодики в повному, адаптованому чи зреферованому вигляді. Однак ці принагідні, відірвані від свого галузевого русла публікації на розвиток науки повноцінно не працювали і мали швидше характер популяризації знань. У Протектораті Чехії і Моравії вдалося відновити діяльність передвоєнних наукових і освітніх осередків (УВУ, УТГІ, УІФТ), організувати фахову роботу тутешньої філії УНО та порівняно з Краковом і Львовом більшою мірою розгорнути науково-видавничий сектор. Відтак налагоджено випуск праць і навчальних курсів: окремими виданнями, в складі збірників, у вигляді малотиражної літографованої продукції, як на видавничій базі згаданих інституцій, так і в приватних видавництвах. У Третьому райху доробок українських учених представлено в продукції УНІ в Берліні і більшою мірою у видавничому репертуарі німецьких осередків, що спеціалізувалися на східноєвропейській проблематиці (видавничих фірм, наукових інституцій, гуманітарної наукової періодики Берліна, Кенігсберга, Ляйпціга, Майнца, Бреслау). Теми публікації українських авторів у німецьких журналах і видавництвах перебували в тісному зв'язку з офіційними пріоритетами в розвитку науки (передусім історичної і археологічної), позначеної пошуком впливу германського компоненту на культуру народів, що заселяли західні й східні європейські території упродовж різних епох. Належало випнути історичну логіку створення під німецьким началом нової великопростірної геополітичної конструкції, в тому числі за допомогою засобів широко розгорнутої дослідницької роботи.

Таким чином, виявлений і досліджений типологічний діапазон публікацій видавничих осередків періоду Другої світової війни, хоч не є повним, однак показує наявність розбудованої мережі друкованих видань, що відповідали різноплановим інформаційним потребам. Читачькі запити, які відобразила й намагалась задовольнити видавнича продукція, сформувався за гострої необхідності підтримати у воєнних умовах основи життєдіяльності і функціонування як української спільноти в цілому (через масові видання), так і окремих її верств, рухів чи груп за інтересами (громадських, вікових, корпоративних, фахових) та індивідуумів.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографії підтвердив тенденційність підходів радянської історичної науки, спрямованих на штучне обмеження вимірів видавничого руху воєнного періоду. Наукове осмислення теми до початку 1990-х років унеможливлювало фізичне вилучення з обігу й утримання на спецзберіганні всіх видань, що вийшли на окупованій території, та недоступність зарубіжних

фондів. Перші узагальнення – щодо хронології й динаміки, програмних засад і функцій, суспільної реакції на продукцію видавництва – з'явилися в роки німецької окупації. На повоєнному етапі, що реалізувався за кордоном, до поглиблення проблематики спричинилися чільні учасники українського громадського життя (В. Кубійович, К. Паньківський та ін.), зосередившись на аналізі видавничого руху головним чином Генеральної губернії. Сучасний стан досліджень позначений увагою до питань організації пропаганди і преси. Усі згадані студії дотичні до обраного наукового напрямку, але не ставили за мету його комплексного висвітлення. Заявлена тема в історіографії не виокремлювалась і достатньо не розроблялась. Формування джерельної бази передбачало паралельне реконструювання друкованого масиву періоду Другої світової війни і пошук матеріалів в архівах і бібліотеках України, Польщі, Чехії, Канади. Інтерпретація предмета як міждисциплінарного, зматеріалізованого в численних друкованих джерелах явища, органічно пов'язаного із соціальним, культурним контекстом, диктує вибір дослідницького інструментарію в опорі не лише на методи загальноісторичні, але й текстології, книгознавства, бібліографознавства, архівістики тощо.

2. Опинившись під німецьким контролем, українське суспільство засвідчило наявність активної потреби в культурному споживанні, яка великою мірою задовольнялася за посередництвом диференційованої мережі видань. Читання залишилося найпоширенішим видом культурних практик, підтвердивши свій статус традиційної цінності, як у сфері соціальних комунікацій, так і особистісного досвіду. Перебуваючи в тісній співвіднесеності із громадською потребою в друкованому слові, видавничий рух забезпечив основу для відтворення головних течій суспільного і культурного життя, програмуючи їхнє збереження і розвиток в умовах кардинальної зміни історичної ситуації. Українська спільнота стежила за видавничими досягненнями, орієнтуючись на фахові оцінки авторитетних рецензентів на шпальтах провідних газет і журналів («Краківські вісті», «Наші дії», «Українська дійсність» і ін.) та реагуючи на появу нових видань за посередництвом читацьких відгуків і листів до редакцій. Серйозним індикатором ефективності видавничих зусиль став масовий попит на книжку й періодику, що забезпечив їх досить високу тиражність (від 5 до 50 тис. примірників) та стабільне фінансове становище видавничих фірм. Останні орієнтувались на різні верстви населення, вловлюючи їхні базові читацькі мотивації, визначаючи уподобання споживачів шляхом опитування і коригуючи під їхнім впливом видавничу політику та структуру, зміст та функціональне навантаження репертуару. Очевидний попит сформувався на загальноінформаційні, літературно-художні, релігійні, популярні видання, призначені як для всього читацького загалу, так і для окремих чисельних груп (селян, малоосвічених чи неписьменних читачів, населення українських етнічних земель, що в міжвоєнний період зазнало колонізації, та примусових робітників). Спрямовані на задоволення наймасовіших потреб, таких, як поточне інформування, ліквідація неписьменності, просвіта, пропаганда, вони відповідно стали найбільш тиражними категоріями. Стійку читацьку потребу

формувало шкільництво, стимулюючи випуск підручників та супровідних видань для густої мережі народних шкіл і гімназійної освіти, а також наукові й фахові осередки, що працювали на популяризацію і відтворення різних галузей знань. Розширення збуту україномовної друкованої продукції поза межами України, насамперед у Третньому райху, стимулював поступний приплив протягом війни нових емігрантів: після приєднання Австрії, окупації Угорщиною Карпатської України, падіння Польщі, захоплення Німеччиною Франції, Бельгії, Голландії, а найбільше – до мільйонних розмірів – з початком німецько-радянської війни й вивезенням із загарбаних українських земель цивільного працездатного населення з метою використання його в роботах на німецьку економіку. Розгалужена мережа урядових україномовних газет в Україні і Німеччині призначалася для пропагандистської обробки місцевого населення, а також політичних емігрантів, примусових робітників і військовополонених.

3. Налагодженню українського легального видавничого руху в нових умовах посприяли європейські емігрантські середовища, що зазнали значного організаційного перегрупування внаслідок централізації громадського життя на основі обмеженої кількості дозволених товариств.

У Німеччині легалізовано націоналістичний (мельниківського спрямування) і прогетьманський громадсько-політичні рухи, які видавничу роботу, поруч із організаційною, вважали своїм пріоритетом. Окрім політичних груп, постійну видавничу активність виявляли науковці з кола Українського наукового інституту в Берліні (З. Кузеля, І. Німчук, Д. Дорошенко та ін.). Відтак специфікою діяльності еміграційних структур у Німеччині стали: по-перше, випуск двома згаданими політичними силами світоглядної літератури, спрямованої на зміцнення ідеологічних поглядів серед власного членства та на завоювання впливу серед широких кіл українських емігрантів (студентів, примусових робітників, полонених); по-друге, підготовка й опублікування наукових і науково-популярних праць українських учених для поширення українознавчої інформації серед німецькомовних культурних кіл.

В окупованій Другій Речі Посполитій видавничий кадровий потенціал становили: 1) українці-польські громадяни та представники петлюрівської еміграції, які перед війною здебільшого концентрувалися при навчальних і наукових закладах Кракова й Варшави (І. Зілинський, Б. Лепкий, В. Кубійович, М. Кордуба, П. Зайцев, І. Огієнко, А. Яковлів, В. Садовський, Р. Смаль-Стоцький, К. Мацієвич та ін.); 2) політемігранти зі Східної Галичини (Є. Ю. Пеленський, С. Гординський, Б. Гошовський, М. Хом'як, І. Кедрин та ін.), що прибули до Генеральної губернії восени 1939 року, після приєднання західноукраїнських земель до СРСР, як непримиренні опоненти радянського устрою, і які, володіючи здебільшого солідним досвідом видавничої і редакційної роботи, шукали для себе творчої реалізації у вигнанні. Особливе місце цієї еміграційної спільноти у видавничій сфері визначає розгортання випуску друкованої продукції на основі різноцільової програми, спрямованої на всі верстви українського етнічного населення краківського і люблінського

дистриктив та в подальшому зорієнтованої на широку співпрацю з культурними колами Львова і сходу України.

Празьке еміграційне середовище репрезентували кваліфіковані фахівці і досвідчені автори, представники державної, військової, інтелектуальної і творчої еліти, що виїхали після Першої світової війни до ЧСР (Дмитро Антонович, М. Галаган, Віктор Доманицький, В. Січинський та ін.). Більшість їх після поділу Чехо-Словаччини зуміли на основі старих і новостворених емігрантських структур (УВУ, УТГІ, МВБУ, УІФТ, філії УНО, видавничих фірм Юрія Тищенка, Степана Росохи) забезпечити систематичний випуск цінної українознавчої літератури. Унікальність внеску празької еміграції у видавничий рух полягає, по-перше, у беззастережній зорієнтованості на перспективу відновлення української державності, опрацювання програм і планів реформування різних сфер суспільного і господарського життя в Україні, по-друге, в інституційному забезпеченні дослідницької, педагогічної і видавничої діяльності українських науковців і громадських діячів.

4. У Німеччині, на підконтрольних їй землях та територіях державо-союзників зафіксовано близько 50 видавничих осередків при церковних, господарських, політичних, наукових, урядових, приватних структурах. Адміністративно-територіальними одиницями, де видавничий рух отримав найбільш систематичний характер, стали Генеральна губернія та Протекторат Чехії і Моравії. У першій – за підтримки УЦК і представників різних політичних поглядів і рухів (ОУН, УНДО, гетьманців), культурних діячів-біженців із західноукраїнських земель засновано неурядове «Українське видавництво» – на той час безпрецедентно потужний книжковий і пресовий концерн універсального зразка, що гнучко враховував і регулював читацькі запити населення та надрукував більше видань (окремих, книжкових і аркушевих – 604, періодичних, поміж тим і щоденну газету – 9), ніж усі інші українські видавничі осередки на європейському континенті разом. Легальну видавничу мережу в Протектораті утворили громадські, наукові, навчальні, приватні організації (не менше 12), сконцентровані переважно в Празі. Їхня продукція в кількісному вимірі була меншою, ніж у Генеральній губернії (близько 300 найменувань окремих видань і 6 – періодичних), зате для свого часу вона унікальна і доповнює типологічний ряд тими групами (навчально-науковими і науковими виданнями), які через обмежувальне цензурне законодавство у видавничій пропозиції Кракова-Львова лічені.

Укупі з празькими, краківськими і львівськими друки утворили «ядро» українського видавничого репертуару Другої світової війни, вагомі частини якого на сьогодні досить точно (з автопсії) описано й досліджено.

5. Суть організаційних заходів окупаційних адміністрацій Протекторату Чехії і Моравії та Генеральної губернії зводилася до цілкового підпорядкування різних сфер суспільного життя урядовим профільним органам, крайньої централізації громадської діяльності, обмеження її масштабів, закриття більшості передвоєнних осередків і встановлення пильного нагляду з боку каральних структур. В обох тимчасових адміністративних одиницях постали єдині національні громадські організації (відповідно філія УНО й

УЦК). У Протектораті окремі еміграційні установи було збережено, тому почасти вдалося підтримати звичні для тутешнього українського середовища форми культурної реалізації, натомість у Кракові і Львові в 1939 році всі українські товариства ліквідовано. Спонтанне виникнення дрібних видавничих фірм у Галичині (липень–серпень 1941), пов'язане з прагненнями націоналістичних структур імплементувати елементи державного правління, видимих результатів не принесло. Протидіючи їхній появі, окупаційна адміністрація під контролем відділу пропаганди запровадила єдиний механізм випуску й поширення видань, що призвело до закриття десятків газет, згорання роботи видавництв і витіснення випуску підконтрольної ОУН(Б) друкованої продукції в підпілля.

У практиці цензурних органів Протекторату Чехії і Моравії та Генеральної губернії існували відмінності. Празька цензура заборони й обмеження найчастіше мотивувала причинами матеріальними, будучи відносно поблажливою щодо змісту рукописів. Через те на видавничому ринку Праги виникли ті типологічні розділи, формуванню яких чинило перешкоди цензурне законодавство Кракова і Львова, а саме: література світоглядна (переважно націоналістичного спрямування), політологічна (між тим і проекти державотворення в різних суспільних ділянках), наукова (в тому числі з природознавства і техніки) й навчальна для вищих ланок освіти (малотиражна, виконана на ротаторі). Водночас функціонування цензурного механізму в обох адміністративних одиницях зазнавало втручання каральних органів (гестапо), що виявлялося в конфіскації видань, обмеженні сфери їхнього поширення, здійсненні репресій проти авторів і видавців (М. Галаган, О. Козловський, А. П'ясецький, Я. Рак та ін.).

На продуктивність видавничих осередків прямо впливали матеріальні умови (наявність поліграфічної бази і паперу). Найкращими вони були у Львові, де потреби українських видавництв обслуговували до 11-ти підприємств, стабільними – у Кракові, де видавництво розпоряджалося двома друкарнями, і найгіршими – у Празі, де темпи випуску українських видань сповільнювала відсутність власних поліграфічних закладів, м'якість виконання замовлень чеськими та строга нормованість паперових ресурсів.

6. Український легальний видавничий рух воєнного часу представлений осередками різного масштабу, сфер впливу і спеціалізації. «Українське видавництво» у Кракові–Львові серед них було найбільшим видавничим підприємством-монополістом, що забезпечило на тогочасному книжковому ринку появу понад половини найменувань. Осередок діяв як спілка з обмеженою відповідальністю в тісній співпраці з УЦК, став організаційним захистом для дрібніших видавничих фірм і за своє існування пережив кілька етапів: 1939–1941 – від моменту заснування в еміграції, у Кракові, до організаційного розширення на терени Львова після проголошення Галичини окремим дистриктом; 1942–1943 – відносно стабільної і успішної роботи на базі двох симетричних відділів, із залученням великої кількості східноукраїнських культурних діячів; перше півріччя 1944 – евакуації і згорання діяльності в Генеральній губернії; друге півріччя 1944–поч. 1945 – нової еміграції і спроб

відновлення роботи у Відні; 1945–1948 – ліквідації. Розбудову основних сегментів репертуару забезпечили відомі видавці, вчені, критики, редактори, автори (навчальних видань – Є. Ю. Пеленський та І. Зілінський, літературно-художніх і мистецтвознавчих – С. Гординський, для дітей і молоді – Б. Гошовський, періодики – М. Хом'як, І. Німчук, М. Струтинська і т. д).

7. Неоднакові інтенсивність і результат видавничого руху свідчать про несиметричність його локальних форматів, що в свою чергу породило відмінні регіональні тенденції в перебігу. Пріоритетом у Кракові став випуск масових видань (підручників, адаптованої белетристики, брошур на господарчі теми, загальної періодики) для українського етнічного населення (дітей молодшого віку, школярів, селян, усього читацького загалу). Після розгортання діяльності у Львові (на зламі 1941–1942 років), зі збільшенням штату, насиченням книжкового ринку, усуненням дефіциту на літературу масового призначення, поширенням збуту на галицький дистрикт, цільові й тематичні орієнтири змінюються в сторону зростання частки видань для освічених читачів. Потенційний типологічний діапазон видань у Генеральній губернії був ширшим, ніж реальний, штучно звужений бюрократичними заходами наглядових структур. Утамувавши першу потребу в навчальних книжках для нижчих ланок освіти і запровадивши їх до вжитку замість польських і радянських, влада рішуче стримала випуск гімназійних, хоч для їхнього написання існували значні авторські ресурси в особах досвідчених галицьких педагогів. Приймаючи від учених сотні рукописів, виплачуючи за них гонорари, утримуючи штат кваліфікованих редакторів, видавництво не змогло забезпечити розростання наукового сегменту в репертуарі через заборону на випуск наукової літератури. Водночас у продукуванні літературно-художніх видань відбувся видимий якісний стрибок: відійшла первісна тенденція переважання народних казок, механічних передруків творів класики і патріотичних текстів галицьких авторів, натомість залучення потенціалу літераторів, що повернулися з початком радянсько-німецької війни з еміграції і тих, що згодом евакуювалися зі сходу України (Т. Осьмачка, А. Любченко, М. Орест, І. Багрянний, Д. Гуменна та ін.), забезпечило лідерство в підготовці літературно-художніх публікацій саме Львову. На ринку Генеральної губернії з'явилися твори репресованих сталінським режимом письменників (Б. Антоненка-Давидовича, М. Драй-Хмари, Д. Загула, Миколи Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, Є. Плужника, О. Слісаренка, М. Філянського, М. Хвильового), першодруки текстів з вивезених родинних архівів, неоприлюднена чи написана в евакуації поезія і проза літераторів-біженців та найбільш вартісне літературно-мистецьке періодичне видання воєнного часу – щомісячник «Наші дні». В силу певного «літературного центрризму» у структурі масового читання за окупації ці видання розходилися особливо швидко.

У Третьому райху під впливом офіційного запиту на літературу мовами народів СРСР з метою її поширення серед емігрантських мас сформувався диференційований масив україномовної періодики, яка ретранслювала з офіційних джерел закони праці для примусових робітників, вміщувала антисемітські матеріали, натомість досить формально висвітлювала

побутування українців у Німеччині. Низку власних видавничих ініціатив втілили організаційні структури націоналістичного і гетьманського рухів (УНО й УГ), а їхні газети (відповідно «Український вісник» і «Українська дійсність») наповненням і добром авторів вигідно відрізнялися від україномовних урядових органів в Берліні. Особливістю останнього етапу війни стало налагодження німецькими видавництвами і книготорговельними фірмами випуску україномовної літератури масового призначення та продажу в Третьому райху видань, що вийшли в інших адміністративних одиницях. Німецькі підприємці прагнули отримати зиски від підвищеного попиту на книжку рідною мовою серед маси українських емігрантів. На противагу цій тенденції від кінця 1943 року поступово руйнувався досі головний і загалом стабільний книжковий ринок Галичини – у зв'язку зі згоранням діяльності основних видавництв, евакуаційними настроями інтелігенції і подальшим перемищенням великих груп населення на Захід.

Неординарним явищем видавничого руху в Третьому райху стали праці про Україну, випущені провідними німецькими видавництвами, з довгою традицією продукування наукової літератури, що в роки війни спеціальну увагу приділили східноєвропейській тематиці (Verlag von S. Hirzel in Leipzig, Otto Harrassowitz Verlag, Verlagsanstalt Otto Stolberg, Institut für Lautforschung an der Universität Berlin та ін.). Ці публікації тематично вбудовувалися в генеральне замовлення нацистської держави на пропаганду концепції тисячолітнього розвитку європейської цивілізації в опорі на індогерманську (арійську) культурну спадщину та утверджували погляд про визначальний вплив Німеччини на соціальні інститути підкорених народів (закони, мову, релігію, освіту, мистецтво). Водночас згадані праці надавали вивірені відомості про історію, культуру, природу, господарський устрій України, були результатом багаторічних наполегливих шукань першорядних учених (Д. Антоновича, Михайла Антоновича, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, В. Садовського, Р. Смаль-Стоцького, А. Яковлева й ін.) в архівах різних країн, аналізу іншомовної літератури і збагатили дослідження зв'язків України з державами Європи.

У Райхкомісаріаті Україна непомірно менші масштаби легального видавничого руху були детерміновані принциповими заборонами на розвиток позаурядової видавничої мережі. Спроби її розбудувати існували в науковому середовищі, де групи фахівців, самоорганізуючись, прагнули поновити діяльність товариств, інститутів, гуртків, музеїв, архівів чи закласти нові наукові й освітні центри, адаптувати їх до тогочасних реалій, позбувшись протиприродної для науки функції обслуговування ідеології. Нечисленні осередки випуску книжкової продукції поставали при провінційних газетах. Їхня діяльність була нестабільною, продукція – одноманітною, зорієнтованою на безпосереднє культурне оточення, і втілилася в поодиноких, скромно оформлених виданнях, переважно, творів місцевих літературів. У РКУ йшлося не про реструктуризацію, а про повний демонтаж видавничої сфери, руйнування дощенту всіх дотеперішніх можливостей, придушення актуальних з погляду різних суспільних груп ініціатив та утвердження на головні позиції

урядових пресових органів, які керувалися пропагандистськими розрахунками режиму, а не читацькими запитами населення і вкупі з іншими атрибутами окупаційної влади працювали на його упокорення.

8. Видавничий продукт Другої світової війни є типологічно різноманітним і відображає як загальну, масову інформаційну потребу суспільства, так і більш конкретні запити його окремих верств. Зразком видання загальносуспільного значення є щоденна газета «Краківські вісті», яка завдяки розгалуженій кореспондентській мережі втілює потужний механізм постійного інформування населення про поточні події в Україні, Європі, світі, а з іншого боку стала засобом впливу громадських організацій і рухів на життя в терені.

Водночас оформились інші типи видань, які виникли завдяки наявності виражених запитів із боку вікових, корпоративних, фахових та інших груп українського соціуму. Так, студентська періодика відобразила організаційну перебудову академічного життя, зміну принципів функціонування (з демократичних на провідницькі), антибільшовицький світогляд, професійне становлення, побут студентів, активні пошуки свого місця в громадському секторі суспільства та виконала роль консолідуючої платформи для розрізненних осередків і їхніх членів, як у Львові (в умовах короткочасного відновлення діяльності вищих навчальних закладів, т. зв. фахових курсів, і студентського руху на основі Об'єднання праці українських студентів при УЦК), так і за кордоном – у Відні і надто в Берліні (під час навчання в закордонних університетах, адаптування до німецькомовного суспільства під організаційною опікою єдиного на той час європейського центру – Націоналістичного об'єднання українських студентів).

Зміст навчальної літератури для народних шкіл у Генеральній губернії відобразив оновлення дидактичних принципів, в т. ч. під впливом європейських педагогічних систем, а також наміри українських учителів наповнити навчання національним змістом. Відсутність унаслідок стримувальної політики шкільної влади підручників для середньої ланки освіти частково виповнювала супровідна література – словники, збірники правописних правил, хрестоматії, а також тексти, що публікувались у вікових журналах для дітей і молоді («Малі друзі», «Дорога», «Орленя» та ін.). Усі ці книжки й журнали всім розмаїттям текстів (Р. Завадовича, О. Іваненко, В. Королева-Старого, Г. Лашенко, І. Наріжної, О. Олеса, О. Стешенко) і ілюстрацій (А. Манастирського, М. Левицького, В. Баляса, О. Кульчицької, Е. Козака, М. Фартуха, С. Гебус-Баранецької, О. Судомори) відчутно вплинули на індивідуальне становлення українських дітей і підлітків передусім у Генеральній губернії.

Формування масиву наукових видань відбувалося за слабкого інституційного забезпечення дослідницької діяльності, нерегулярної і нетривалої роботи наукових і вищих навчальних закладів, неритмічності випуску фахової періодики і фактичного розпаду її мережі. Науковці не припиняли індивідуальних студій, використовуючи доступні можливості оприлюднення результатів на шпальтах загальної періодики, хоч здебільшого в препарованому, адаптованому вигляді. Проекти українських учених матеріально підтримали фахові об'єднання, наукові гуртки, творчі клуби, що

надали також публічний майданчик для виступів і обговорень. Однак можливості оприлюднення наукових праць залишалися скромними впродовж усього воєнного часу. Окремі визначні книжки (Я. Пастернака, Д. Дорошенка, Д. Чижевського, Д. Антоновича, Михайла Антоновича, Н. Полонської-Василенко, І. Огієнка, О. Оглоблина, Д. Блажейовського) випустили видавничі осередки Львова, Праги, Берліна, Рима, але більшість досліджень, започаткованих і виконаних під час німецької окупації, вийшли щойно в повоєнних еміграційних умовах.

9. Перебуваючи під контролем нацистської держави, санкціоноване книго- і пресовидання в Німеччині й на окупованих територіях більшою або меншою мірою було зорієнтоване на ширення панівної ідеології. Її елементи наявні у змісті переважної більшості періодичних та меншою мірою книжкових видань. Водночас аналіз репрезентативної кількості публікацій доводить, що легальна видавнича продукція українською мовою не становить однорідного явища з погляду підпорядкування, суспільних функцій чи змісту і демонструє різні умови й побудинки соціокультурної діяльності воєнного часу, як колективів, так і індивідуумів. У складі друкованого масиву воєнного часу наявна численна група видань, що були зареєстровані громадськими організаціями і поважне місце в змісті виділили для обговорення питань національної культури, мови, мистецтва, світогляду, виховання дітей і молоді, поточних подій суспільного життя. Тому поглиблене опанування досліджуваного явища спонукатиме науковців до вироблення нюансованих оцінок.

Подальші дослідження українського легального Другої світової війни видаються продуктивними в напрямках пошуку, ідентифікації, текстологічного опрацювання цінних текстів з редакційних тек, що були загублені, розпорошені під час багатократних переміщень власників і опинилися поза публічним доступом і обговоренням, а також друкованих видань, вилучених з обігу через ідеологічні обмеження. Важливо продовжити типологічний аналіз головних складників видавничого репертуару (періодики, літературно-художніх, наукових публікацій). Плідним полем є впорядкування реєстру пам'яток та оприлюднення на його основі антологій з різних дисциплін гуманітаристики. Усе це стимулюватиме оновлення наукових знань про життя українського суспільства в роки Другої світової війни, стан культури та отриманий нею цивілізаційний результат.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія. Бібліографічний довідник

1. Головата, Л. В. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945 : наукова монографія / Лариса Головата. – Київ ; Львів, 2013. – 582 с.

- Рецензії:** *Антоник, О.* Український видавничий рух як спосіб творення якісного культурного продукту в умовах Другої світової війни: рецензія на монографію Лариси Головатаї «Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945» (Київ; Львів, 2013) / *Ольга Антоник* // Вісник Книжкової палати. – 2014. – № 4. – С. 11–13; *Луцький, О.* Українське друковане слово під німецьким контролем / *Олександр Луцький* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2013. – Вип. 24. – С. 298–300; *Petišková, Dagmar.* Holovata, Larysa. Ukrajin's'kyj legal'nyj vydavnyčyj ruch Central'no-Schidnoji Jevropy, 1939–1945: naukova monohrafija. In: Soudobé dějiny. 2013, č. 3, s. 482–483, ISSN 1210-7050.
2. Головата, Л. В. «Українське видавництво» у Кракові–Львові, 1939–1945: бібліографічний довідник. Т. 1: Книжки й аркушеві видання / *Лариса Головата*. – Київ: Критика, 2010. – 328 с., іл.

Статті у фахових виданнях і закордонних наукових збірниках

3. Головата, Л. В. Українські книгознавчі видання періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2000. – Вип. 7/8. – С. 181–213.
4. Головата, Л. В. Шкільні видання «Українського видавництва» / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 24–49.
5. Головата, Л. В. Українські студентські часописи періоду Другої світової війни: Особливості змісту, типологічні різновиди / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 73–99.
6. Головата, Л. В. Український видавничий рух у Львові (липень – грудень 1941) / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 342–360.
7. Головата, Л. В. Репертуар «Українського видавництва у Львові» (1941): бібліографічна реконструкція, тенденції і чинники формування, тематико-типологічна структура / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 115–133.
8. Головата, Л. В. Формування і розбудова кореспондентської мережі часопису «Краківські вісті» (1940–1945) / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 325–357.
9. Головата, Л. В. Святослав Гординський – центральна постать львівського видавничого процесу в роки німецької окупації / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 379–407.
10. Головата, Л. В. Український легальний книговидавничий процес у Львові в роки німецької окупації: перебіг, основні тенденції / *Лариса Головата* // Народнознавчі зошити. – 2007. – Зош. 3/4. – С. 256–266.

11. Головата, Л. В. Краківсько-львівське книго- і пресовидання для дітей та молоді в контексті українського культурного процесу періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2008. – Вип. 1(16). – С. 199–222.
12. Головата, Л. В. Книжкові та аркушеві серії «Українського видавництва» у Кракові-Львові, 1935–1945: склад, призначення, динаміка випуску / *Лариса Головата* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Львів, 2009. – Вип. 1 (17). – С. 199–223.
13. Головата, Л. В. Журнал «Нова доба» (1941) – нездійснений науковий проект української еміграції у Кракові / *Лариса Головата* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 15 : у 2 ч. Ч. 2. – С. 218–230.
14. Головата, Л. В. «Українське видавництво» у Кракові-Львові (1939–1945): передумови заснування / *Лариса Головата* // Галичина : Всеукр. наук. і культурно-просв. краєзн. часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15/16. – С. 594–603.
15. Головата, Л. В. Навчально-видавнича діяльність Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання в Подєбрадах у період Другої світової війни / *Лариса Головата* // Вісник Прикарпатського університету : Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 74–79.
16. Головата, Л. В. Діяльність УТГІ в контексті легального видавничого руху періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // Україна у ХХ ст. : ідеологія, політика, культура : збірник наукових праць / Інститут історії України. – Київ, 2011. – Зб. 16. – С. 305–325.
17. Головата, Л. В. Українські громадські організації Центрально-Східної Європи в роки Другої світової війни як чинник легальної видавничої діяльності / *Л. В. Головата* // Український історичний журнал. – Київ : Інститут історії України, 2011. – № 5. – С. 98–109.
18. Головата, Л. В. Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі, 1941–1944: до історії створення репертуару / *Лариса Головата* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Львів, 2012. – Вип. 19(3). – С. 46–64.
19. Головата, Л. В. Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Протектораті Чехії й Моравії, 1941–1944: від створення до ліквідації / *Лариса Головата* // Народознавчі зошити. – 2012. – Ч. 6. – С. 1043–1053.
20. Головата, Л. В. Об'єднана краківсько-львівська спілка: евакуація, згорання діяльності, нова еміграція і ліквідація, 1944–1948 (у світлі нових архівних матеріалів) / *Лариса Головата* // Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника. – Львів, 2012. – Вип. 4 (20). – С. 18–35.
21. Головата, Л. В. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945: джерельна база / *Лариса Головата* // Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника. – Львів, 2013. – Вип. 5 (21). – С. 40–57.

22. Головата, Л. В. Український легальний видавничий рух у структурі досліджень Другої світової війни / *Лариса Головата* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. – Рівне : РДГУ, 2013. – Вип. 24. – С. 63–70.
23. Головата, Л. В. Український видавничий рух у Львові у другому півріччі 1941 року: суспільно-політичні умови, структура видавничої мережі / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja. – między podziałami a wspólnotą. – Kielce : wyd-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2007. – S. 113–122.
24. Головата, Л. В. Українська періодика в Кракові в роки Другої світової війни / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja między podziałami a wspólnotą : materiały pokonferencyjne / Uniwersytet Humanistyczno-przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach. Instytut bibliotekoznawstwa i dziennikarstwa. – Kielce, 2011. – S. 185–194.
25. Головата, Л. В. Методологічні аспекти дослідження українського легального видавничого руху Центрально-Східної Європи, 1939–1945 / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja między podziałami a wspólnotą : materiały pokonferencyjne / Uniwersytet Humanistyczno-przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach. Instytut bibliotekoznawstwa i dziennikarstwa. – Kielce, 2012. – Т. III. – S. 96–102.
26. Головата, Л. В. Науковий сегмент в українському видавничому русі Центрально-Східної Європи, 1939–1945: інституційне забезпечення / *Лариса Головата* // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis.* – 2013. – S. 176–196. – (Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia XI).

Матеріали та тези наукових конференцій

27. Головата, Л. В. Український видавничий рух у Львові у другому півріччі 1941 року: суспільно-політичні умови, структура видавничої мережі / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą : międzynarodowa konferencja naukowa : streszczenia referatów, Kielce-Wólka Milanowska, 11–12 kwietnia, 2006. – Kielce ; Wolka Milanowska, 2006. – S. 13–14.
28. Головата, Л. В. Краківсько-львівське книго- і пресовидання для дітей та молоді в контексті українського культурного процесу періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // Книжкова та рукописна культура Західної України : історія, методологія, джерельна база : міжнар. наук. конф. : тези доп., Львів, 27–28 берез. 2008 р. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2008. – С. 12.
29. Головата, Л. В. «Українське видавництво» у Кракові-Львові (1939–1945): ключові моменти історії, пріоритети створення книжкового репертуару / *Лариса Головата* // Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 квіт. 2009 р.) / НАН України, ЛНБ України імені В. Стефаника, Відділення «Наукова бібліографія і книгознавство». – Львів, 2009. – С. 29–33.

30. Головата, Л. В. Журнал «Нова доба» (1941) – нездійснений науковий проект української еміграції у Кракові / *Лариса Головата* // Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 квіт. 2009 р.) / НАН України, ЛННБ України імені В. Стефаника, Відділення «Наукова бібліографія і книгознавство». – Львів, 2009. – С. 119–122.
31. Holovata, L. V. Periodyki ukraińskie w Krakowie podczas II wojny światowej / *Larysa Hołowata* // Książka, biblioteka, informacja między podziałami a wspólnotą : Księga streszczeń Uniwersytet Humanistyczno-przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach. Instytut bibliotekoznawstwa i dziennikarstwa. Druga międzynarodowa konferencja naukowa (Kielce, 11–12 października 2010). – Kielce, 2010. – S. 6–7.
32. Головата, Л. В. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи як дослідницька проблема // Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доповідей і повідомлень: міжнародна наукова конференція (Львів, 17–18 травня 2012 р.) / *Лариса Головата*. – Львів, 2012. – С. 89–92.

Статті в енциклопедії

33. Головата, Л. В. «Краківські вісті» / *Л. В. Головата* // Енциклопедія історії України: Т. 5 : Кон – Кю / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 288–290.
34. Головата, Л. В. «Наші дні» / *Л. В. Головата* // Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 350–351.
35. Головата, Л. В. «Студентський прапор» / *Л. В. Головата* // Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил – С / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 873.

АНОТАЦІЇ

Головата, Л. В. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи 1939–1945 років. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2014.

У дисертації вивчається український легальний видавничий рух Другої світової війни – масштаби, моделі функціонування, кількісні параметри, головні учасники, окремі типологічні зразки видань. Охоплено ареал, який увійшов до зони німецького контролю і де українські громадські й інтелектуальні кола ініціювали діяльність близько 50-ти видавничих осередків. Відтворено структуру видавничого руху, визначено його специфіку в головних центрах українського соціального й культурного життя, показано внесок громадських рухів та політичних груп. Проаналізовано умови існування,

тенденції у випуску та репертуар найбільших видавництв (Прага, Краків, Львів). Показано регіональні відмінності, зумовлені несиметричністю запроваджених режимом форматів видавничої сфери. Представлено окремі типологічні різновиди видань. Обґрунтовується висновок про необхідність застосування щодо видавничої продукції досліджуваного періоду нюансованих оцінок.

Ключові слова: Друга світова війна, Центрально-Східна Європа, історія України, історія культури, нацистський режим, окупація, книговидання, періодична преса, еміграція, Протекторат Чехії і Моравії, Генеральна губернія.

Головата, Л. В. Украинская легальная издательская деятельность Центрально-Восточной Европы в 1939–1945 годах. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2014.

В диссертации изучается украинская санкционированная издательская деятельность во время Второй мировой войны: масштабы, модели функционирования, количественные параметры, участники, отдельные типы изданий. Охвачена территория немецкого контроля, в пределах которой украинские общественные и интеллектуальные круги инициировали около пятидесяти издательских фирм. Воссоздана структура издательской деятельности, определена ее специфика в главных центрах украинской социальной и культурной жизни, очерчен вклад общественных движений и политических групп. Проанализированы условия существования, тенденции в выпуске и репертуар крупных украинских издательств (Прага, Краков, Львов). Показаны существенные региональные различия, обусловленные несимметричностью внедряемых режимом форматом издательской деятельности. Представлены отдельные типологические разновидности изданий. Обосновывается вывод о необходимости применения относительно издательской продукции исследуемого периода нюансированных оценок.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Центрально-Восточная Европа, история Украины, история культуры, нацистский режим, оккупация, книгоиздание, периодическая печать, эмиграция, Протекторат Богемии и Моравии, Генерал-губернаторство.

Holovata, L. V. The Legal Ukrainian Publishing Movement in Central-Eastern Europe, 1939-1945. – The manuscript.

The dissertation for the Scientific Degree of the doctor of the historical science with the speciality 07.00.01. – The History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

This is a work of legally permitted Ukrainian publishing on German-occupied territories during the Second World War – the extent, implementation and organization, characteristics, participants, and different forms of the publications.

When comparing the major branches of publishing of that time, in the Protectorate of Bohemia and Moravia and in the General Government, essential differences appear, brought about by asymmetrical matrices introduced by the Nazi regime to the publishing field, and the varying degrees of its transformation during the interwar period. In Prague, despite drastic changes in the structure of social life, and the closure by authorities of most émigré organizations, some managed to survive and these organizations were partially successful at supporting forms of cultural practice familiar to the local Ukrainian environment. In Kraków and Lviv, where was formed a rather stable axis in Ukrainian publishing during the war, there was registered a publishing-monopoly with two separate departments.

The Ukrainian-language publishing catalog of the Third Reich was generated according to an official request for literature in the languages of the USSR to distribute among émigré circles. The German-Nazi government provided sufficient financial resources for the development of a differentiated network of mass periodicals, which took into account the regional origins, employment, and social status of potential subscribers, with a focus on emigrants from eastern and western Ukraine, agricultural and industrial workers, miners, and prisoners of war. The governmental Ukrainian press of the Reich reproduced from official sources laws about the organization of work for forced laborers, tax regulations, labor camp policies, and money transfers to families. An interesting phenomenon of the publishing movement in the Third Reich was the issuing by German publishers of scholarly and reference works about Ukraine. They paid special attention during the war to eastern European topics. These publications conveyed information and knowledge for mastering the eastern territories: on the one hand, they provided scientifically validated information about the psychological and cultural characteristics of the population, and about the natural resources and economic system of Ukraine; on the other hand, they indirectly supported the concept of the one-thousand-year development of European civilization based on a common Indo-European (Aryan) cultural heritage. At the same time, these works were a part of contemporary Ukrainian culture, the result of assiduous research by first-rate scholars in the archives of various countries, and, in their research and analysis of foreign-language literature, they incorporated unfamiliar concepts into Ukrainian scholarship.

Legally permitted publishing in the Reichskommissariat Ukraine developed in comparatively inferior social and political conditions. Efforts to set up publishing were initiated by the academic community, where groups of self-organized professionals were eager to resume their activities, among which were publishing and the renewal of associations, institutes, clubs, museums, and archives, and to adapt these activities to the new conditions, thus freeing themselves from being in the service to ideology. They established book publishing firms at the presses of provincial newspapers. In this colonized civil entity, it was not about restructuring, but rather about the dismantling of the publishing sector, the utter destruction of all hitherto opportunities, and the suppression of initiatives by Ukrainian social groups. Of foremost importance was the strengthening of governmental party organs, whose editorial boards took into account only the propagandistic calculations of the regime,

and not the literary needs of the population, and, together with other actions taken by occupation authorities, worked on its pacification.

Further command of what was legally published will help researchers to develop nuanced appraisals of its value. Among the legally permitted publications, were those in which editors and writers sought to secure space for the survival of their national culture – to protect its higher values, to revive stratum destroyed by political persecution, and to encourage its further development.

The key words: Second World War, Central-Eastern Europe, Ukrainian history, cultural history, the Nazi regime, occupation, book publishing, the periodical press, emigration, Protectorate Bohemia and Moravia, General Government.

НБ НПУ

100198266

Підписано до друку 19.05.2014. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 1,9. Обл. вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 791

Видавництво «Ноулідж»

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 2884 від 26.06.2007
91051, м. Луганськ, кв. Якіра, 3/316,
тел. (050) 475-35-13, e-mail: nickvnu@gmail.com

Надруковано з оригінал-макета

ТОВ «Львівська цифрова друкарня»
м. Львів, вул. академіка Сахарова, 82, офіс 9

